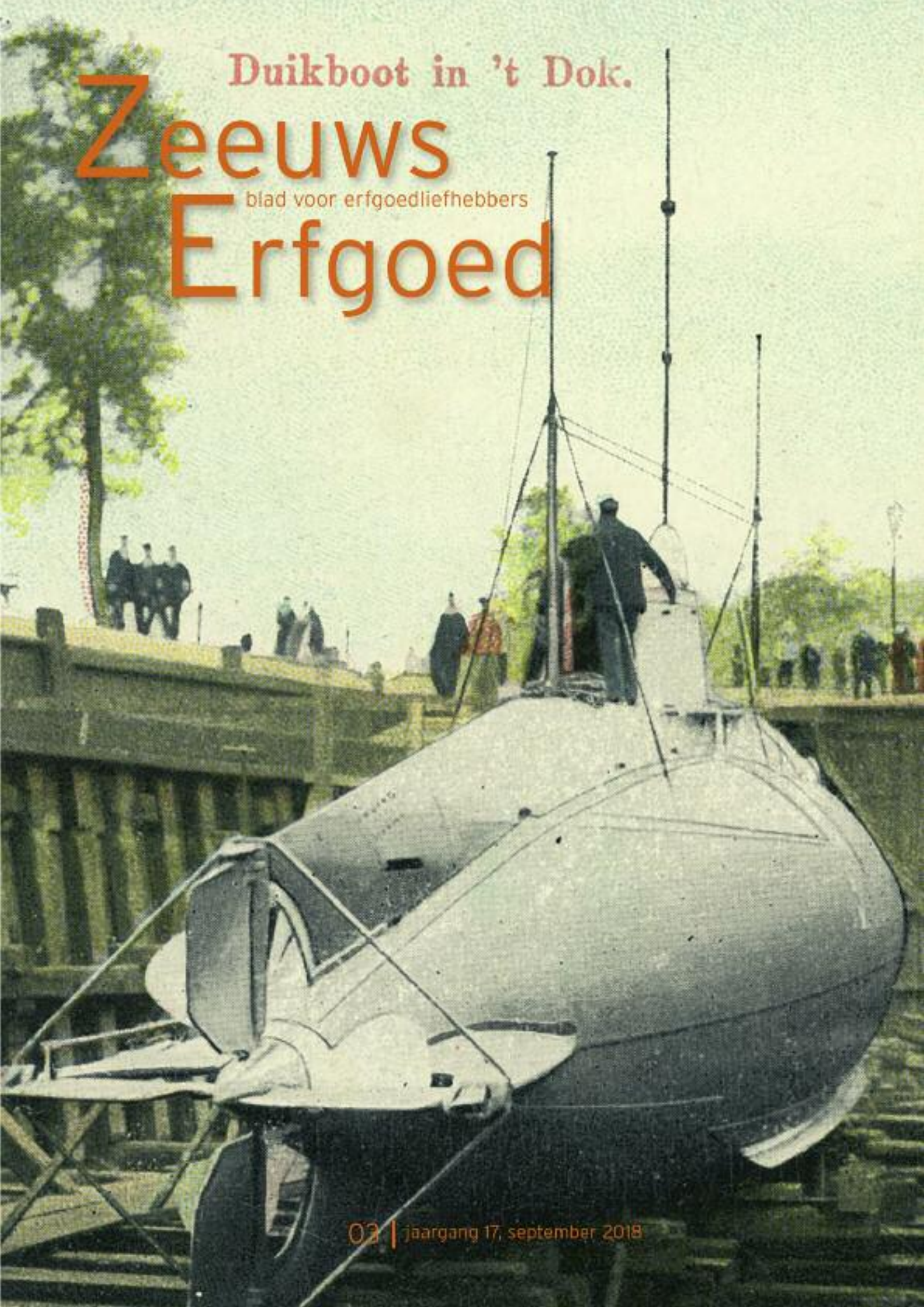

Duikboot in 't Dok.

Zeeuws

blad voor erfgoedliefhebbers

Erfgoed

Inhoud

- 2 SCEZpresse
- 3 Duikboten uit Vlissingen
- 7 Europees Erfgoedjaar:
over verbinding, inspiratie
en bewustwording
- 10 Open Dag SCEZ:
Immaterieel erfgoed in
Europees perspectief
- 12 Zeeuwse plattegronden
in stedenatlas Van Deventer
- 15 Fruitteeltmuseum vernieuwd
- 16 Trots op mijn monument
- 19 Van kerk naar
multifunctioneel gebouw
- 20 'Private weelde, publieke
armoede'. Interview met
Marinke Steenhuis
- 23 Archeologisch nieuws
- 24 Uit Zeeuwse bodem
- 27 Onderzoek voor het voetlicht
- 28 ERFGOEDallerlei
- 31 - Colofon
- MONUMENTaal

Bij de omslag

De Luctor et Emergo (de latere O-1) drooggezet in 1905 in het Dok van Perry in Vlissingen (vervaardiger onbekend, collectie Gemeentearchief Vlissingen).

Volg de SCEZ op Twitter

Wist je dat de eerste Nederlandse #duikboot in #Vlissingen gebouwd werd en in de zomer van 1905 te water ging? Ron van Maanen @worldnavies schrijft erover in #Zeeuws #Erfgoed

#Kwaliteitsteam en #integralevisie noodzakelijk om waarden Deltawerken te behouden. Nu in #Zeeuws #Erfgoed: boeiend interview met #MarinkeSteenhuis @SteenhuisMeurs

"Wat is een #molen zonder een molenaar?" Bas en Wim vertellen over de restauratie van De 5 Gebroeders in #Heinkenszand in de rubriek 'Trots' van #Zeeuws #Erfgoed #Monumentenwacht

SCEZpresse

Op 20 maart volgend jaar zijn er verkiezingen voor Provinciale Staten. Politieke partijen denken momenteel na over hun verkiezingsprogramma. Een goede aanleiding om het belang van erfgoed voor de Zeeuwse samenleving nog eens onder de aandacht van de politieke partijen te brengen.

Welke rol ligt er voor de Provincie Zeeland op erfgoedgebied? Die is divers en varieert van het verlenen van restauratiesubsidies, het in stand houden van een archeologisch depot en de ondersteuning van organisaties en gemeenten, tot gebiedsgerichte ontwikkeling en het initiëren en mede mogelijk maken van projecten over herbestemming, publieksontsluiting en duurzaamheid. Het valt allemaal onder de noemer culturele infrastructuur en monumenten waarvoor in de provinciebegroting een aparte post is opgenomen.

Erfgoed is een van de speerpunten van het provinciaal cultuurbeleid. De Provincie wil het materiële en immateriële erfgoed van Zeeland zoveel mogelijk behouden, op een duurzame manier beheren en voor een breed publiek ontsluiten. Dat gebeurt in nauwe relatie met de provinciale opgaven op ruimtelijk, economisch en maatschappelijk gebied. De uitwerking is te vinden in de *Nota provinciaal cultuurbeleid 2017-2020* en de jaarlijkse Uitvoeringsprogramma's Cultuur. De rol van de Provincie voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed is een belangrijke.

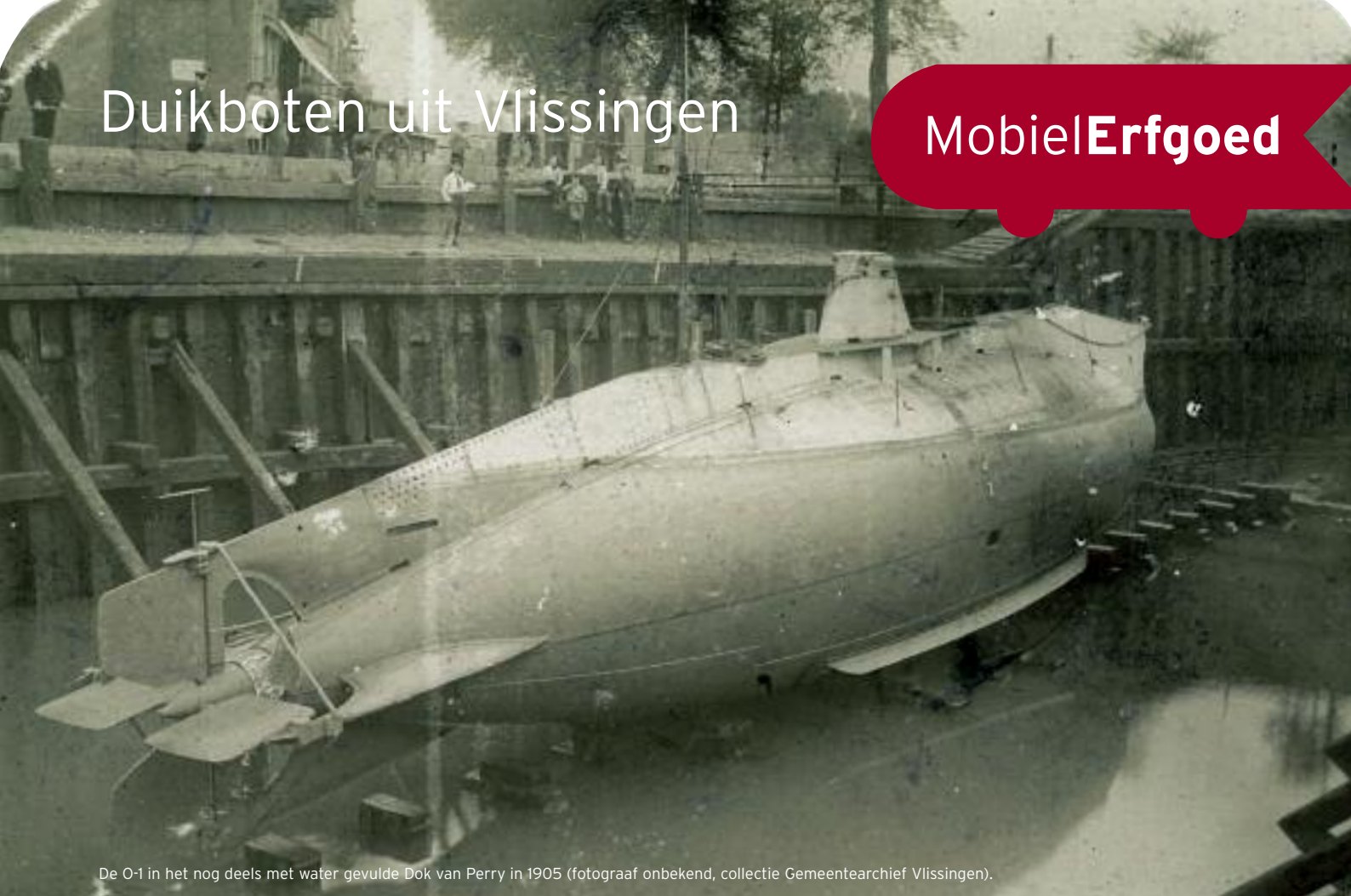
"Erfgoed brengt mensen samen en zorgt voor vertrouwdheid in een snel veranderende omgeving." Ik citeer minister van Engelshoven in haar in juni verschenen brief *Erfgoed Telt. De betekenis van erfgoed voor de samenleving*. Het kabinet legt de nadruk op instandhouding van erfgoed, het erfgoed in de leefomgeving en de verbindende kracht van erfgoed. Het zijn stuk voor stuk onderwerpen die aansluiten op het provinciaal beleid en kansen bieden voor verdere bescherming, benutting en beleving van het erfgoed in breed maatschappelijk perspectief. De betekenis van erfgoed voor de Zeeuwse samenleving, daar moet je het in je verkiezingsprogramma toch 'even' over hebben?

Amsterdam loopt over van de toeristen. Kun je die verleiden om een dagje Zeeland te doen? Bij de SCEZ hebben we het er wel eens over. Wat zou u ze willen laten zien op zo'n dag? Het maakt niet uit wat; een plek, een monument een museumstuk, een traditie. In mijn top tien staat in ieder geval een dijk waar een verhaal bij hoort. Ik ben benieuwd wat er op úw lijstje staat!

Wim Scholten, directeur

Zeeland is een land van dijken. Ze zijn aangelegd vanaf de elfde eeuw. Eerst als bescherming tegen het water en later ook om nieuw land te winnen. Maar wat als je door zo'n oude dijk een spoorlijntje wil leggen en die dijk ook nog eens een waterkering is? Geen probleem, je maakt een coupure en zorgt ervoor dat die met een stalen deur kan worden afgesloten. Zoals hier tussen Driewegen en Oudelande. Aangelegd voor de in 1927 geopende tramlijn door de Zak van Zuid-Beveland.

De O-1 in het nog deels met water gevulde Dok van Perry in 1905 (fotograaf onbekend, collectie Gemeentearchief Vlissingen).

Het staat hoog op de politieke agenda: de vervanging van schepen en onderzeeboten van de Koninklijke Marine, met name de uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw daterende Walrusklasse-onderzeeboten. De kans bestaat dat de nieuwbouw in Vlissingen zal plaatsvinden, de plaats waar ook de eerste Nederlandse duikboot werd gebouwd.

De vier Nederlandse boten van de Walrusklasse zijn de laatste in Nederland, tussen 1979 en 1992 gebouwde onderzeeboten bij de inmiddels niet meer bestaande Rotterdamsche Droogdok Maatschappij. Het gevolg is dat de praktische kennis nodig voor het bouwen van onderzeeboten deels verloren is gegaan. Het merendeel van de werknemers van toen is intussen gepensioneerd of elders werkzaam. De kennis van het onderhoud aan en verbetering van de Walrusklasse is wel up-to-date gebleven. Een van de potentiële kandidaten voor de bouw van de nieuwe onderzeeboten is de Saab (Kockums)-Damen-combinatie. Damen Schelde Naval Shipbuilding koos voor het Zweedse bedrijf vanwege de daar aanwezige kennis. Wanneer de order inderdaad wordt verleend, bestaat de kans dat de nieuwbouw in Vlissingen plaatsvindt. Daarmee is de cirkel weer rond. De eerste Nederlandse onderzeeboot, de O-1, werd begin vorige eeuw gebouwd door de Koninklijke Maatschappij De Schelde in Vlissingen op basis van een buitenlands ontwerp.

De termen duikboot en onderzeeboot worden vaak door elkaar gehaald. Voor de Tweede Wereldoorlog wordt veelal bovenwater gevaren en alleen gedoken om aan de vijand te ontkomen of eventueel een eigen aanval uit te voeren. In feite is het een bovenwaterschip dat soms onderwater duikt oftewel duikboot. Na de Tweede Wereldoorlog blijft

de onderzeeboot nagenoeg de gehele tijd onder water en komt alleen bij gelegenheid nog naar de oppervlakte.

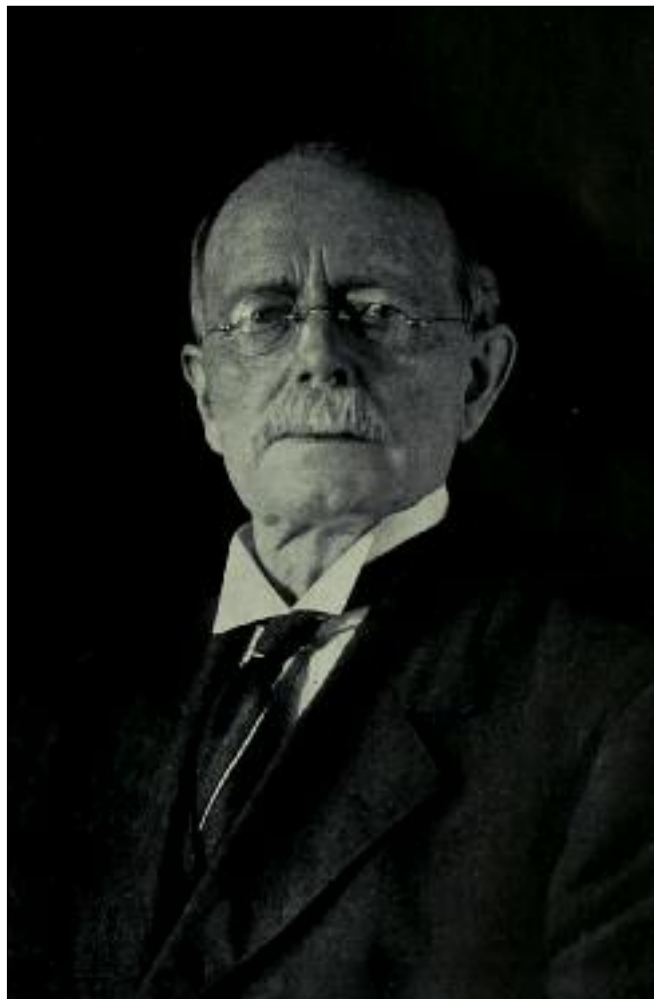
Voorgeschiedenis

Het idee om onder water mensen en goederen te vervoeren dateert niet uit de twintigste eeuw. Er zijn diverse voorbeelden van geslaagde en niet-geslaagde experimenten. Een voorbeeld van een geslaagd experiment is dat van Cornelis Drebbel. In 1620 voeren maar liefst twaalf man (de O-1 had er tien) gedurende drie uur mee in zijn duikboot, ondergedoken in de Engelse rivier de Thames. Het was een succes, wat niet gezegd kan worden van het Malle Schip. Tijdens de Eerste Engelse Zeeoorlog kreeg de Fransman Jean de Son in 1653 de opdracht van de Rotterdamse admiraliteit om een duikboot te bouwen, zodat met de Engelse vloot kon worden afgerekend. Het werd geen succes en de Fransman vertrekt in 1654 met de noorderzon. Het Malle Schip eindigde als brandhout.

Veel serieuzer zijn de ontwikkelingen in de negentiende eeuw, waar ook de basis ligt van de O-1. De Koninklijke Marine had al in de eerste helft een werkende duikboot kunnen hebben en hiermee voorgelopen op de rest van de wereld. De Nederlander Mensing claimde een duikboot te hebben uitgevonden die tijdens de Belgische Omwenteling (1830) van groot belang zou zijn geweest. Het zelf in de

De toren van de O-1, locatie Marinekazerne Buitenveld voor de onderzee-dienst in Den Helder. Datering jaren zestig, twintigste eeuw (fotograaf onbekend, collectie Traditiekamer Onderzeedienst).

Portret van John Philip Holland (1841-1914), gepubliceerd in *The World's Work*, 1915 (foto Brown Brothers, bron: Wikimedia.org).

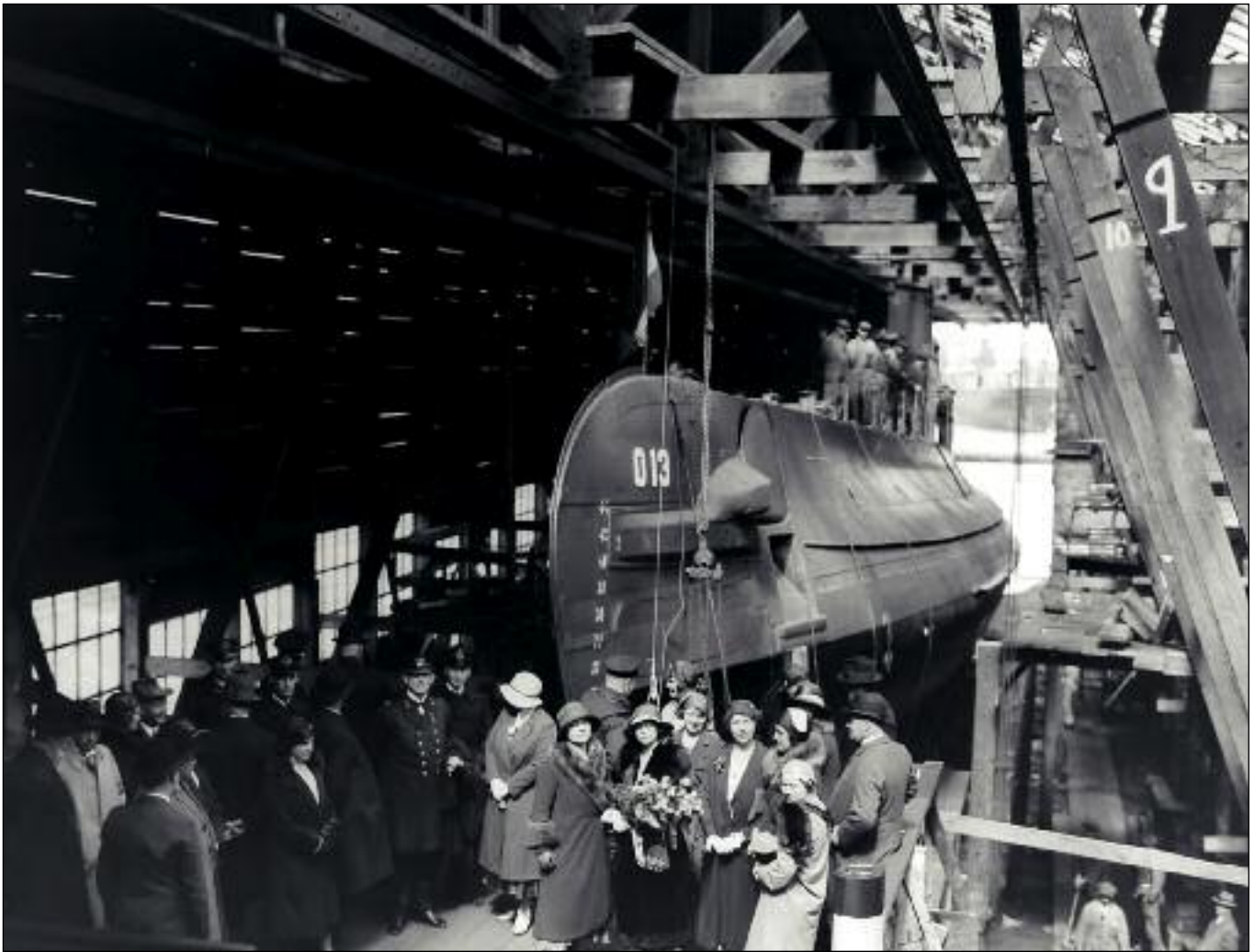
lucht laten vliegen van zijn kanonneerboot door Van Speijk was volgens Mensing dan niet nodig geweest. Lipkens en Uhlenbeck pikten Mensings idee op en ontwierpen tussen 1836 en 1839 een boot die voor de bovenwatervaart was voorzien van een mast met zeil en die voor de onderwatervaart beschikte over handaangedreven centrifugaalpompen. Naar goed Nederlands gebruik ging het gehele project de kast in toen er geld op tafel moest worden gelegd voor de bouw. In de rest van de wereld bleef men echter niet stilzitten. Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog zetten beide partijen duikboten in en in landen als Spanje, Frankrijk en Zweden vinden allerlei interessante ontwikkelingen plaats. De Nederlandse ministers van Marine lieten zich overigens via hun ambtscollega's van Buitenlandse Zaken op de hoogte houden. Tegen het einde van de negentiende eeuw komt John Philip Holland en daarmee de O-1 in beeld. In Den Haag is men zich bewust waarmee Holland zich bezighoudt en minister van Marine Roëll wil daar meer over weten. Hij schakelt in 1899 Buitenlandse Zaken in, in de hoop dat Nederlandse vertegenwoordigers in de Verenigde Staten documentatie en tekeningen kunnen krijgen. Holland ontwerpt duikboten die uiteindelijk bij diverse marines in gebruik worden genomen. De Electric Boat Company (EBC) van Isaac Rice zet Hollands ideeën in werkelijkheid om. Het is de EBC waarmee de Koninklijke Maatschappij De Schelde (KMS) in zee gaat. Inmiddels heeft de marine eventuele duikbootplannen weer in de koelkast geplaatst. In 1901 zendt

Den Haag een marinecommissie naar de Verenigde Staten om opnieuw te onderzoeken of duikboten een meerwaarde voor Nederland hadden. Een varende laat staan duikende duikboot ziet de commissie niet, alleen één die op stapel staat. Ook al haakt de marine af, de KMS ziet er wel brood in en start de onderhandelingen met Holland en de EBC.

Duikbootbouw in Vlissingen

De KMS gaat eerst in gesprek met Holland zelf en diens Nederlandse vertegenwoordiger en voormalige marineofficier Van Asperen. De bedoeling is om Holland naar Nederland te halen als werknemer van De Schelde. Als dit was gelukt, dan was de Vlissingse werf mogelijk uitgegroeid tot een van 's werelds grootste duikbootproducenten van haar tijd. Het loopt echter anders. Schelde-hoofdingenieur Martin krijgt de opdracht na te gaan of Holland geestelijk gezond is en diens ideeën realistisch. Ondanks een ja van Martin mislukken de onderhandelingen en De Schelde ziet zich genoodzaakt in zee te gaan met de EBC. Dit zou een kostbare geschiedenis worden, want voor het gebruik van de Amerikaanse ontwerpen moest een groot deel van de winst worden afgestaan. De EBC zendt de van oorsprong Schotse ingenieur Marley Fotheringham Hay naar Vlissingen om de bouw te begeleiden. Hay heeft naast Vlissingen ook in Den Haag gewoond en een wezenlijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het Nederlandse onderzeebootwapen. Hij werkt eerst voor de EBC en later voor Whitehead in Fiume en de Dumbarton Shipyard van

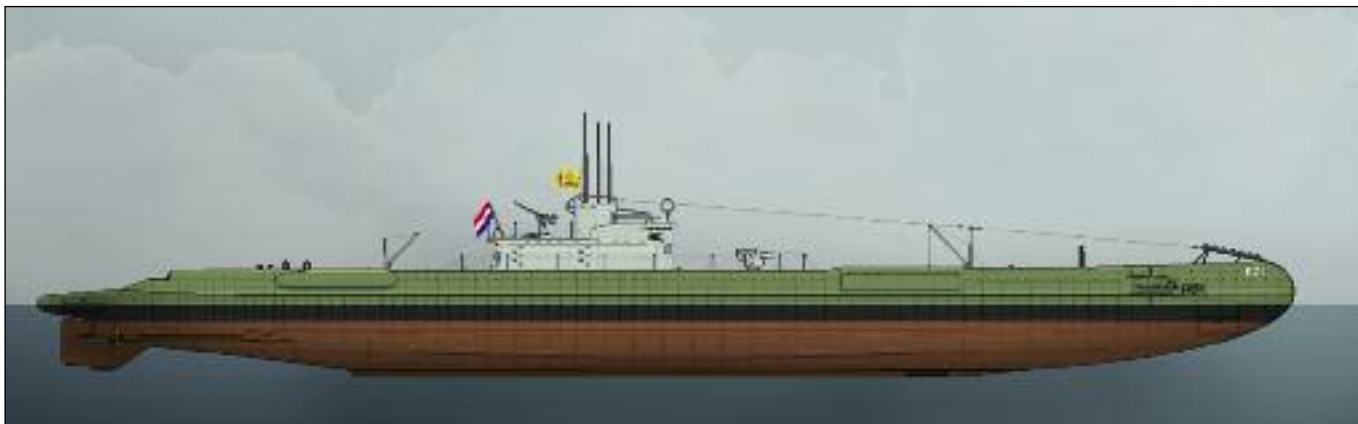
De O-13 gereed voor tewaterlating op 18 april 1931 (fotograaf onbekend, collectie Gemeentearchief Vlissingen).

William Denny and Brothers. Samen met de Nederlandse luitenant ter zee Paul Koster zorgt Hay ervoor dat de O-1 een succes wordt. Het is Hay die contractueel wordt vastgelegd om de toekomstige bemanning op te leiden. Op 1 januari 1904 is het eindelijk zover, de bouw van de toen nog zo genoemde Luctor et Emergo begint, zonder feitelijke opdracht van de Koninklijke Marine, al zijn er afspraken gemaakt over overname bij goed functioneren. Iets meer dan een jaar later, op 5 juli 1905, wordt zij te water gelaten en in de daaropvolgende maanden afgebouwd. Het is maar een bescheiden bootje met een maximale lengte van iets meer dan twintig meter en een tonnage van 105,3 (boven water) en 124,5 ton (onder water), met een topsnelheid onder water van zeven knopen en een capaciteit van tien man. De bewapening bestaat uit een 45 centimeter lange torpedobuis. De eerste proefvaarten zijn geen doorslaggevend succes, maar dankzij de inspanningen van Hay en Koster wordt het een goed varende en duikende duikboot. Op 21 december 1906 wordt ze bij de Koninklijke Marine in dienst gesteld als de Hr.Ms. O-1 en ze doet dienst tot 1920, waarna de sloop volgt.

De Schelde wordt inmiddels behoorlijk belemmerd in haar exportplannen. Contractueel zit zij vast aan de EBC, dat bovendien een overeenkomst sluit met Whitehead in Fiume, waarbij afspraken worden gemaakt wie wat mag bouwen. Eigenlijk is De Schelde in de boot genomen. Behalve voor de Nederlandse staat mag niets worden gebouwd zonder

toestemming van EBC en/of Whitehead. Dit belemmert de Schelde-directie overigens niet om in de beginjaren de markt te verkennen. Zo tracht men onderzeeboten te slijten in Zuid-Amerika, in de Scandinavische landen, in Griekenland en zelfs in België! Belgische autoriteiten worden uitgenodigd om naar Vlissingen te komen, maar tonen geen enkele belangstelling hiervoor. Paul Koster is inmiddels naar Fiume afgereisd en neemt een passant een deel van het ervaren Vlissingse scheepsbouw personeel mee. Koster is directeur van de onderzeebootafdeling in Fiume maar blijft zich bemoeien met de gang van zaken bij De Schelde en werpt zich op als onderhandelaar. Hoe een en ander te rijmen is met zijn nieuwe werkgever blijft onduidelijk. Saillant detail is dat Koster in Fiume de Deense marineofficier Oluf Aarestrup opvolgt, dezelfde officier die eerder een duik met de toen nog Luctor et Emergo meemaakte en verantwoordelijk was voor de oprichting van het Deense onderzeebootwezen. Koster wordt uiteindelijk vertegenwoordiger van de EBC in Europa en ontpopt zich tot een ware wapenhandelaar.

De KMS groeit uit tot hofleverancier van duikboten voor de Koninklijke Marine, aanvankelijk nog steeds op basis van buitenlandse ontwerpen. Overigens werden deze ontwerpen wel op maat toegesneden voor het Nederlands gebruik. Nederland had behoefte aan twee typen duikboten, namelijk een voor de (Europese) ondiepe kustwateren en een voor het gebruik in haar koloniën en dan met name

Ontwikkeling van duikboten door de jaren heen: de O-1 met een lengte van 20,4 meter en de in 1940 in dienst gestelde O-21 van 77,7 meter lang (illustraties: Alexander van Maanen).

Nederlands-Indië. De boten die gebouwd werden voor de koloniën waren in eerste instantie veel groter en gelet op het werken in tropische weeromstandigheden was een goede airconditioning en een gekoelde opslag voor etenswaren een noodzaak. Deze boten, in het begin bekend als de K-boten, werden betaald door het ministerie van Koloniën maar bemand door marinepersoneel. De eerste K-boot werd in Vlissingen gebouwd en voor het einde van de Eerste Wereldoorlog naar Indië gesleept. Langzamerhand trekt de Koninklijke Marine het ontwerpen van duikboten steeds meer naar zich toe en groeit Wilton-Fijenoord uit tot een ware concurrent. De duikboten worden steeds groter, sneller en zwaarder bewapend en zijn ondertussen voorzien van technische snuffjes als de snuiver. Met een snuiver wordt het mogelijk om onder water te blijven maar via een schuifbare holle mast verse lucht in te laten en vervuilde lucht af te voeren. Nog steeds tracht De Schelde buitenlandse orders te verwerven onder meer met een eigen ontwerp van een duikboot-mijnenlegger. Alle inspanningen ten spijt wordt in Vlissingen slechts één duikboot voor niet-Nederlandse rekening gebouwd, maar het is dan wel de grootste ooit. De Poolse Orzel heeft een lengte van 84 meter, vier keer zo groot als de O-1 en zeven meter langer dan de O-21. De O-21 was, samen met haar zuster de O-22, de laatst gebouwde duikboot in Vlissingen. Na de Tweede Wereldoorlog bouwden alleen de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij en Wilton-Fijenoord nog onderzeeboten voor de Koninklijke Marine. Maar wie weet keren oude tijden terug en verlaat over een aantal jaren een in Vlissingen gebouwde onderzeeboot de haven.

Sporen van materieel erfgoed

Is er nog iets zichtbaar van de bouw van duikboten in het Vlissingse landschap vandaag de dag? Veel is sinds de bouw van de O-1 verdwenen. De met houten kappen overdekte kleine hellingen aan de noordzijde van de Dokhaven zijn er al lang niet meer. Dat geldt ook voor

de overdekte hellingen op het Eiland. Van de twee grote hellingen aan het einde van de Dokhaven resteert nog slechts een deel en de vraag is of dit behouden blijft bij de geplande nieuwbouw van woningen. Wat wel aanwezig is, is het enkele jaren geleden schitterende gerestaureerde Dok van Perry. Dit dok is een van de oudste gegraven droogdokken van Europa en heeft een niet te onderschatten rol gespeeld bij de toepassing van nieuwe technieken en ideeën. In dit dok, dat eerder gebruikt is door de Koninklijke Marine voor het drijvende batterijen-concept, zijn nagenoeg alle onderzeeboten die gebouwd zijn in Vlissingen drooggezet voor onderhoud en/of de afbouw. Tal van foto's getuigen hiervan. Is de O-1 bewaard gebleven. Nee, luidt het antwoord. Op de toren na is zij gesloopt en tot voor kort werd gedacht dat ook van de inventaris niets de tand des tijds had overleefd. Dit jaar nog echter kreeg de Traditiekamer Onderzeedienst de oorspronkelijke in zwaar messing uitgevoerde scheepsklok van de O-1 in bezit. Op het hoofdkantoor Van Damen Schelde Naval Shipbuilding is nog een halfmodel bewaard gebleven en een volledig model staat in het Marinemuseum in Den Helder. Bij dat laatste museum is ook de driecilinder-onderzeeboot de Tonijn voor het publiek toegankelijk. En als laatste maar niet weg te cijferen bron van erfgoed is er het zogenaamde Schelde-archief. Dit archief wordt beheerd door het Gemeentearchief Vlissingen en bevat foto's, tekeningen, bestekken en correspondentie in verband met de Vlissingse duikbootbouw.

Ron van Maanen

Ron van Maanen ('s-Gravenhage, 1958) is archivaris en *shiplover pur sang*. Momenteel is hij werkzaam bij het Gemeentearchief Vlissingen.

Bronnen

Archief Koninklijke Maatschappij De Schelde (Gemeentearchief Vlissingen), directiearchief en bestekken.
Tobias van Gent & Ron van Maanen. *Luctor et Emergo. De onderzeeboten van de Koninklijke Maatschappij De Schelde 1905-1958*, te verschijnen medio 2018.

Erfgoed is van ons allemaal, of het nu om werelderfgoed gaat of om tradities uit ons dagelijks leven. Zwemmen in het Goese Sas op een zomerdag in 1964 (bron: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland / Beeldbank Zeeland).

Europees Erfgoedjaar: over verbinding, inspiratie en bewustwording

Het jaar 2018 is Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed. Elke maand staat in het teken van een ander thema. In de vorige twee nummers van *Zeeuws Erfgoed* besteedden we aandacht aan de thema's van het eerste half jaar. Deze keer zijn de thema's van juli, augustus en september aan de beurt: Erfgoed is van ons allemaal, Landgoederen en buitenplaatsen en Beladen erfgoed. Ofwel: hoe erfgoed kan verbinden, inspireren en bijdragen aan bewustwording.

Erfgoed is van ons allemaal

Alledaagse gebruiken en gewoonten, spelen en sporten, feesten, rituelen, ambachtelijke kennis en vaardigheden, ze worden van generatie op generatie overgedragen. Ze veranderen daardoor en blijven zo betekenis houden. Tradities zijn erfgoed. Ze maken Zeeland levendig en kleurrijk.

Behalve het immateriële erfgoed dat betekenis heeft in het dagelijkse leven van mensen is er ook erfgoed met een bijzondere status. Erfgoed dat is aangewezen als werelderfgoed of als erfgoed dat op nationaal niveau als betekenisvol geldt. Ook dat is erfgoed van ons allemaal. Het Europese Erfgoedjaar zette in juli vooral op dit bijzondere erfgoed in.

Van de tien door UNESCO erkende werelderfgoederen in Nederland, waaronder de Stelling van Amsterdam, Schokland en de Waddenzee, liggen er geen in Zeeland. Wel beheert het Zeeuws Archief in Middelburg het archief

van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC), dat is opgenomen in het 'Register van het Geheugen van de Wereld', de werelderfgoedlijst Memory of the World Register van UNESCO. De MCC speelde een grote rol in de internationale handel in slaven en het archief bevat de vrijwel volledige administratie over de slavenhandel door deze onderneming. In het Memory of the World Register worden documentaire werken opgenomen die een bijzondere waarde hebben. Ook het documentaire erfgoed behoort aan iedereen en dat is precies wat UNESCO duidelijk wil maken.

Het Nederlandse molenaarsambacht heeft internationale erkenning gekregen toen het door UNESCO werd bijgeschreven op de Representatieve Lijst van Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid. De verschillende molentypen, zoals korenmolens, houtzaagmolens en oliemolens, vragen elk een andere soort bediening. Een aantal principes is hetzelfde, maar een molenaar moet ook over specifieke vaardigheden beschikken die

De geschiedenis van het buiten Ter Hooge, dat aan de weg ligt tussen Middelburg en Koudekerke, gaat terug tot de middeleeuwen, maar het huidige gebouw staat er sinds het midden van de achttiende eeuw.

horen bij de bediening van een bepaald type molen. Behalve van techniek moet een molenaar ook verstand hebben van het weer en het is van levensbelang dat hij ook rekening houdt met zaken die de veiligheid betreffen. Draaiende molens in het landschap zijn een bijzonder beeld en er komt dus heel wat bij kijken wil iemand voldoende opgeleid zijn om een molen te kunnen bedienen.

Zes jaar geleden ondertekende Nederland het UNESCO-Verdrag ter Bescherming van het Immaterieel Cultureel Erfgoed. Daaruit vloeide onder meer de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland en het Register van goede voorbeelden voort. Op de nationale inventaris zijn inmiddels de Zeeuwse tradities van het krulbollen en de straô geplaatst.

Krulbollen is een werpspel dat al in de middeleeuwen voorkwam en dat tegenwoordig nog in Zeeuws-Vlaanderen in verenigingsverband wordt beoefend. Het spel wordt gespeeld met platte ronde schijven, die aan de ene kant wat meer afgerond zijn dan aan de andere. De speler rolt de bol naar een doel, de staak, die aan het eind van de baan staat opgesteld. De bedoeling is de bol zo dicht mogelijk bij de staak te laten eindigen.

De straô is een jaarlijks terugkerende traditie op Schouwen, die acht weken na Pasen een aanvang neemt. Gedurende zes achtereenvolgende zaterdagen trekken, telkens in een ander Schouws dorp, versierde paarden met ruiters op hun ongezadelde rug in optocht naar het strand om daar in het zeewater de benen te wassen.

Plaatsing op de inventaris of in het register geeft ook verantwoordelijkheid. Het MCC-archief moet volledig geconserveerd en beschermd worden en permanent voor iedereen toegankelijk zijn. En erfgoedgemeenschappen hebben een belangrijke rol in het levensvatbaar houden van

het immateriële erfgoed dat zij voor de nationale inventaris aandragen.

Landgoederen en buitenplaatsen

De Tuin van Zeeland, zo werd Walcheren ooit genoemd. Die benaming dankte het eiland aan het grote aantal buitenplaatsen dat er in de zeventiende en achttiende eeuw werd aangelegd. Landgoederen en buitenplaatsen stonden in de maand augustus van het Europese Erfgoedjaar centraal. Op het hoogtepunt van de buitenplaatscultuur was een achtste deel van de grond op Walcheren hiervoor in gebruik. Overigens kwamen buitenplaatsen ook in andere delen van Zeeland voor, vooral op Schouwen.

Vrijwel altijd waren het rijke patriciërs die zich een buitenverblijf aanmaten. Zij hadden een vermogen vergaard met inkomsten uit de handel en grondbezit. Soms was het buiten niet meer dan een herenkamer op een boerderij, soms een middeleeuws kasteel dat al generaties in de familie was en soms een schitterend verblijf dat nieuw was gebouwd volgens de geldende mode in de architectuur. Aan de rand van de steden stonden veelal wat kleinere buitenhuizen.

De zomerverblijven dienden om even de stinkende stad te ontvluchten, maar waren bovendien bedoeld als statussymbool en als een manier om geld te beleggen. Met de opbrengsten uit de houtkap, moestuin en boomgaard verdienden de eigenaren nog wat van hun investering terug.

Voor de architectuur en tuinaanleg van de buitenplaatsen lieten de bouwheren zich inspireren door wat in de mode was. Europese invloeden sijpelden zo ook in de Walcherse buitens door. De eerste buitens hadden tuinen die in een formele stijl waren aangelegd. Met zo'n geometrisch aangelegde tuin kon de eigenaar status inleggen; hij liet

daarmee zien op de hoogte te zijn van de laatste mode. Na het midden van de achttiende eeuw kwam een nieuwe voorkeur op: de landschapsstijl. De rechte lanen en strakke hagen maakten plaats voor golvende paden en slingerende vijvers. Bomen en struiken werden minder gesnoeid, ze kregen de vrije hand om door te groeien.

In de tuinen kwamen ook andere elementen: hertenkampen, grotten en cascades en soms een hermitage, een nagebouwde kluizenaarswoning. In speciaal daarvoor gebouwde koepelgebouwtjes, die regelmatig een Chinees uiterlijk kregen, kon thee worden gedronken. Van oorsprong hadden de buitenplaatsen ook een oranjerie, waar tropische planten werden gekweekt, die daar ook de winter doorbrachten.

In de loop van de achttiende eeuw kwam aan de buitenplaatscultuur op Walcheren een einde. Veel buitens werden verkocht voor de sloop, de tuin- en bosgronden werden omgezet in landbouwgrond. Uit de tijd van het 'arcadische' Walcheren zijn nog maar weinig buitenplaatsen over. Later, in de negentiende eeuw deed zich een nieuwe bloei van de buitenplaatsen voor, met name in de Manteling op Walcheren, maar qua omvang was deze bescheidener dan de vorige bloeiperiode.

Beladen erfgoed

Erfgoed kan iets zijn om trots op te zijn, maar kan ons ook herinneren aan een verleden van uitbuiting of oorlog. Zulk erfgoed kan de bron zijn voor herdenkingen en tegelijkertijd bijdragen aan bewustwording over de donkere kanten van ons verleden. Beladen erfgoed is het thema voor de maand september van het Erfgoedjaar.

Neem de Canon van Zeeland. In de vijftig vensters werd het 'schuldige' erfgoed niet geschuwd en ook erfgoed dat om een andere reden beladen was, kreeg aandacht. De slavenhandel en het slavernijmonument in Middelburg vormen een apart venster. De pijnlijke bewustwording van deze episode in de geschiedenis gaat nog altijd door.

De tank van Westkapelle, die symbool staat voor de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding, was evenzeer een venster, en natuurlijk ook de Watersnoodramp in 1953. Twee grote drama's die zich in de recente geschiedenis hebben voltrokken en waarvoor onder meer met talloze herdenkingsmonumenten en in musea in Zeeland uitvoerig aandacht wordt gevraagd.

Uit de nog jongere geschiedenis werd het Molukkerkamp in Westkapelle in de Zeeuwse canon geplaatst. Het verhaal achter dit kamp is bij het grote publiek minder bekend. In 1951 arriveerden Molukse gezinnen in Zeeland, waar ze, onder andere in Westkapelle, in barakkenkampen werden ondergebracht. De Molukse KNIL-militairen werden in Indonesië beschuldigd van collaboratie en waren daarom met hun gezinnen naar Nederland gehaald. Nederland beloofde de Molukse soldaten tijdelijk onderdak, behoud van werk en een eigen vrije staat. Maar de Nederlandse regering kwam haar beloften niet na. Na invoering van de zelfzorgregel, die voorschreef dat Molukkers in het vervolg voor zichzelf moesten zorgen, ontstonden op diverse plaatsen in Zeeland conflicten. In Westkapelle mondde dat

Het monument voor het Molukkerkamp op de dijk bij Westkapelle.

uit in een gewelddadig optreden door de politie, waarbij negen gewonden vielen. Degenen die zich aan het oproer schuldig hadden gemaakt, kregen een gevangenisstraf. Daarna werd het kamp met prikkeldraad afgesloten en 's nachts in de felle schijnwerpers gezet. Inwoners van Westkapelle namen het voor de kampbewoners op en zorgen er onder meer voor dat er voldoende eten werd binnengesmokkeld.

Van het voormalige Molukse kamp is nog één barak over. Die staat wat verloren tussen bedrijfsgebouwen. De herinnering aan de ellendige omstandigheden waarin de gezinnen verkeerden, wordt levend gehouden door een bronzen gedenksteen op de dijk, die beeldend kunstenaar Trinette Ledelay vervaardigde. Ze verwerkte steengruis van de voormalige barakken in de letters op de sokkel van het beeld. In het Maleis staat er: "Perdjalan kami membuat kerinduan ke Asai kami" ("Onze reis doet ons verlangen naar huis").

De barak op het bedrijventerrein en het monument in Westkapelle getuigen van een beladen episode in de recente Zeeuwse geschiedenis.

Overzicht maandthema's

Er resteren nog drie maanden in het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed. De maandthema's voor deze maanden zijn: Opgegraven geschiedenis (oktober), Religieus verleden (november) en Grenzeloos erfgoed (december).

Kijk op www.zeeuwseankers.nl voor verhalen en activiteiten in het kader van het Europese Erfgoedjaar. Volg ook @zeeuwseankers.nl op Twitter en Facebook.

Jeanine Dekker

Open Dag SCEZ

Zeeland in het Europese Erfgoedjaar: over ambachten, tradities, dialecten, familienamen

10.00 - 17.00 uur | Gratis toegang

Loolerssingel 2
Middelburg

8 september 2018

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland

2018 EUROPEES JAAR VAN HET CULTUREEL ERFGOED

www.scez.nl

Immaterieel erfgoed in Europees perspectief

Op zaterdag 8 september 2018 houdt de SCEZ een open dag waarop immaterieel erfgoed centraal staat. Wat kan de bezoeker verwachten? In de eerste plaats denkt u waarschijnlijk terecht aan ambachten, en daar hebt u gelijk in. Op de open dag staan enkele ambachten centraal. Een hoedenmaker, paeremessnijder, klompenmaker, kleermaker/coupeuse en andere vakmensen tonen en vertellen er alles over. Maar immaterieel erfgoed is meer dan dat. Het zijn ook de tradities, het dialect en de voor- en familienamen uit een bepaalde regio.

Op de open dag wil de SCEZ ook het laatste een plaats geven. Aangezien het thema van de open dag goed aansluit op het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed, en de SCEZ daarin ook over de grenzen kijkt, zal de bezoeker de mogelijkheid krijgen om korte pop-uplezingen te volgen over enkele aspecten van de Zeeuwse tradities, taal en namen in relatie tot Europa. Daarin komen de volgende aspecten aan bod: Zeeuws als wereldtaal, buitenlandse invloeden op de streekdrachten, voor- en familienamen van elders, uitheemse invloeden op typische Zeeuwse gerechten (hoe Zeeuws is de bolus?), de oorsprong van onze dialecten enzovoort.

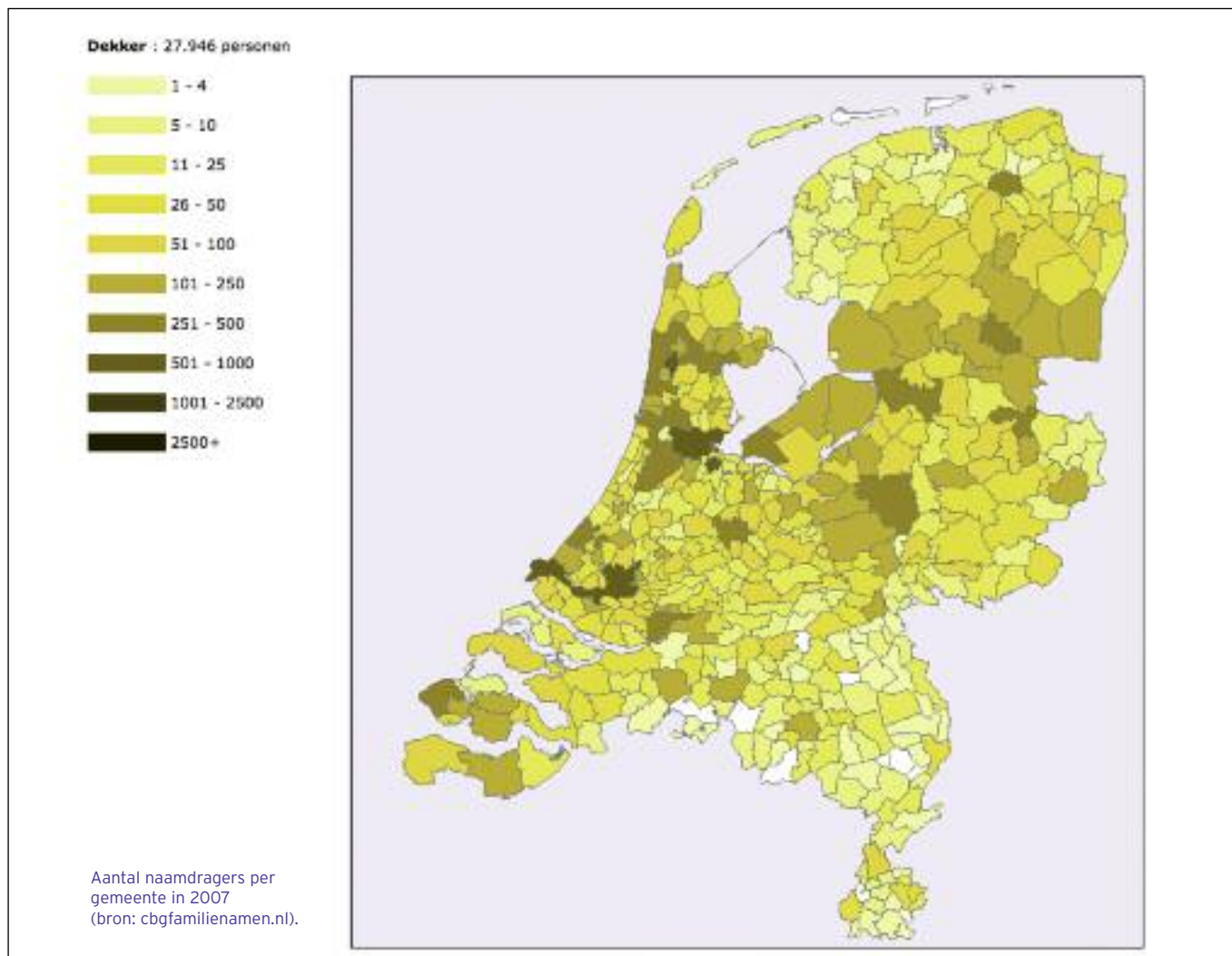
Deze pop-uplezingen zijn een voorschot op een lezingenreeks over immaterieel erfgoed 'Sporen van elders' die vanaf oktober ongeveer driewekelijks op dinsdagmiddag

plaatsvindt bij de SCEZ in Middelburg. Onderwerpen die in de reeks passeren zijn: Zeeuws is een wereldtaal, De voorouders van onze dialecten, Vreemde voor- en familienamen in Zeeland, Franse, Spaanse, Latijnse woorden in de Zeeuwse dialecten, De diaspora van Zeeuwse streekgerechten, Europese mode in de Zeeuwse streekdrachten, Invloeden van elders in de buitenplaatscultuur, De wereld in de Zeeuwse liedcultuur, Zeeuws in Brazilië en ten slotte Dat is geen kattenpis. Over politiek niet correct taalgebruik.

Programma open dag

Naast de pop-uplezingen, kunt u op bepaalde tijdstippen ook terecht in de 'namenkraam'. U komt daar te weten wat uw familienaam oorspronkelijk betekende en waar hij nu nog voorkomt. U kunt er een familienamenkaart krijgen

met de regionale verspreiding van uw naam. Om u een beeld te geven van deze familienamenkaarten, verwijzen we naar de Nederlandse Familienamenbank van het Meertens Instituut en CBG|Centrum voor familiegeschiedenis: www.cbgfamilienamen.nl. Wilt u zeker zijn dat we uw naam behandelen, stuur dan vooraf uw familienaam op: intzeeuws@scez.nl. U kunt uw familienamenkaart dan afhalen op de open dag.

Als voorproefje van wat u bij de namenkraam kunt krijgen, presenteren we hier een Nederlandse en Belgische familienamenkaart van een van de frequentst voorkomende namen in Zeeland, namelijk Dekker. De naam komt vooral op Walcheren voor. Dekker is een beroepsnaam. De voorouders van deze naamdragers moeten dakdekker, leidekker, strodekker of rietdekker zijn geweest. Deze beroepsnaam kan voorkomen zonder toevoeging, met een lidwoord *de*, met een verbogen lidwoord *den*, of met een uitgang *-s*. Deze vier types zijn niet willekeurig verspreid over het Nederlandse taalgebied, maar zijn streekgebonden. Het type Dekker domineert in de noordelijke helft van het taalgebied, het type met de genitiefuitgang *-s* is autochtoon in het zuidoosten ervan en het type met het lidwoord is oorspronkelijk in het zuidwesten van ons taalgebied. Het lidwoord-type kan nog worden onderverdeeld in een *de*-vorm, die homogeen verspreid is in Oost- en West-Vlaanderen, en een *den*-vorm, die in Zuid-Holland en het Rivierengebied naast andere vormen voorkomt. Heet u dus Dekkers of De Dekker, dan krijgt u een andere kaart aangeboden met de regionale verspreiding van deze specifieke vorm.

Op 8 september, tevens Open Monumentendag met als landelijk thema 'In Europa', zijn in SCEZ-locatie Het Schuitvlot de deuren weer geopend van het Zeeuws Archeologisch Depot en de ondergrondse Koude Oorlog-bunker, de voormalige commandopost van de dienst Bescherming Bevolking.

Voor het volledige programma van de open dag, kijk op:

www.SCEZ.nl/OpenDag2018

Kopergravure in kleur van Van Deventers Zeelandkaart (collectie ZA/ZI-I-0058).

Een vreemd en herkenbaar Zeeland Zeeuwse plattegronden in stedenatlas Van Deventer

Zeeland met Goedereede, Brielle en Geervliet als Zeeuwse steden. En zonder Zeeuws-Vlaanderen, dat bij Vlaanderen is opgenomen. Dat is het zowel herkenbare als vreemde beeld van onze provincie in de stedenatlas van Jacob van Deventer, die ons terugvoert naar de zestiende eeuw.

Die Zuid-Hollandse plaatsen waren ook in Van Deventers tijd geen deel (meer) van Zeeland, maar Zeeuws-Vlaanderen behoorde inderdaad nog tot Vlaanderen en zou daarvan losraken gedurende de Opstand tegen Spanje. Deze ontbrandde tijdens Van Deventers leven, dat de jaren 1500/05-1575 besloeg. Het werk van de 'vader van de Nederlandse cartografie' is niet alleen daarom van belang. Ook vandaag de dag zijn Van Deventers gewestkaarten en vooral zijn stadsplattegronden onmisbaar bij archeologisch, historisch, topografisch, historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek. Sinds dit voorjaar staat de *Stedenatlas Jacob van Deventer* van Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze ter beschikking aan alle onderzoekers en uiteraard de liefhebbers.

Uitputtend veldwerk

Jacob van Deventer groeide weliswaar op in Deventer,

maar werd geboren in Kampen. In 1520 schreef hij zich in aan de universiteit van Leuven. Zijn intellectuele belangstelling was breed: hij oefende eerst het beroep van geneesheer uit, vervolgens was hij actief als wiskundige en tenslotte wierp hij zich op de cartografie. In 1536 presenteerde Jacob zijn eerste gewestkaart, een '*cartte van den lande van Brabant*'. Zijn kaart van Zeeland werd opgemeten in 1542-1545. Ook maakte hij in deze periode kaarten van Holland, Gelre en Friesland. Als eerste maakte Van Deventer hierbij gebruik van de driehoeksmeting. Jacobs thuisbasis was Mechelen, maar hij reisde voor zijn projecten door de Lage Landen, torens en stadsmuren beklimmend, waarnemend, metend, overlegend, schetsend.

Van Deventers stedenkartering gebeurde vooral uit militair-strategisch motief, op initiatief van de Spaanse

Sluis en Sint Anna ter Muiden; afbeelding uit de *Stedenatlas*.

Brouwershaven; afbeelding uit de *Stedenatlas*.

koning Filips II, hoewel verschillende onderzoekers hebben gewezen op diens vader Karel V als opdrachtgever. Of, neutraler, op Spaanse overheden. In elk geval vaardigde Filips in 1559 twee officiële documenten uit, waaruit blijkt dat de door Van Deventer te maken atlas voor hem was bedoeld. Hierin regelde de altijd tegen staatsbankroeten aankijkende monarch aanvullende vergoedingen voor Jacob, die twee jaar onderweg zou zijn voor zijn werk. De werkelijkheid was anders! Van Deventer werkte ongeveer tot zijn dood in 1575 aan zijn plattegronden. Door de onzekere toestanden wegens de Opstand was hij in 1572 via Dordrecht naar Keulen verhuisd. Mechelen viel in oktober van datzelfde jaar ten prooi aan Alva's 'Spaanse furie', een driedaagse orgie van plundering, moord en verkrachting. Zes jaar na Van Deventers dood werd diens patroon Filips II in de Noordelijke Nederlanden afgezworen. De kaarten en stadsplattegronden sluimerden vergeten voort en kwamen pas halverwege de negentiende eeuw weer in de belangstelling.

Unieke collectie

De stadsplattegronden zijn papieren manuscriptkaarten. Ze zijn gemaakt op een vergelijkbare schaal (schommelend rond 1 : 8000), hebben eenzelfde oriëntatie (het noorden boven) en een hoge graad van correctheid. De collectie omvat twee onderdelen: een reeks losse kaarten, bewaard in Nederlandse archieven en de Koninklijke Bibliotheek van België, en een driedelige atlas met atlaskaarten en kleinere bijkaarten. Twee delen daarvan worden bewaard in de Nationale Bibliotheek in Madrid. De schetskaarten en bijkomend kaartmateriaal van Jacobs hand en één atlasdeel zijn verloren gegaan. De losse kaarten zijn evenmin compleet. Wat resteerde is toch een unieke collectie. De stadsplattegronden van Van Deventer zijn de oudste die we hebben van Nederlandse en Belgische steden.

Van kaart tot luchtfoto

De 226 bewaarde plattegronden zijn nu voor het eerst samengebracht in de *Stedenatlas*, na een aantal eerdere (deel)publicaties. De Vlaamse hoogleraar historische cartografie Bram Vannieuwenhuyze (Universiteit van

Amsterdam) en de Nederlandse stadshistoricus Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft) verrichtten op initiatief van uitgeverij THOTH voor dit project vier jaar lang onderzoek in archieven en bibliotheken in onder meer Madrid, Simancas, Napels, Brussel, Den Haag en Kampen. Het onderzoek werd gefinancierd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, de Katholieke Universiteit Leuven en de afdeling Cultureel Erfgoed van de Vlaamse overheid. ▶

Reimerswaal; afbeelding uit de *Stedenatlas*.

Westkapelle en Veere; afbeelding uit de *Stedenatlas*.

Het eerste deel van de *Stedenatlas* behandelt leven en werk van Van Deventer. In het tweede worden de plattegronden aangevuld met analysekaarten. Recente luchtfoto's tonen de verschillen met de huidige situatie. Het boek, aldus de Inleiding, "brengt de kruisverbanden tussen stadscartografie, stadsmorfologie, landschapsanalyse en stadsgeschiedenis in de binnensteden op een inzichtelijke manier in beeld". Verder bevat het onder meer een overzicht van de stadswording in de Lage Landen, met handreikingen voor hedendaagse ontwerpen.

'Armuyen' en 'Westcappel'

De Zeeuwse steden beslaan de pagina's 264-282 in de *Stedenatlas* (atlasvolume III), zoals gezegd inclusief enkele Zuid-Hollandse steden. De destijds nog Vlaamse steden Sluis, Sint Anna ter Muiden, Oostburg, Aardenburg, Axel en Hulst vinden we tussen de pagina's 252 en 261. Op de Zeeuwse eilanden karteerde Van Deventer Vlissingen, Westkapelle, Veere, Middelburg, Arnemuiden, Zierikzee, Brouwershaven, Goes, Reimerswaal, Tholen en Sint Maartensdijk. Steden, 'smalsteden' én een plaats die pas in 1574 van Willem van Oranje stadsrechten zou krijgen: Arnemuiden (Armuyen), afgebeeld op één kaart met Middelburg. Arnemuiden koos tegen een bloedige prijs de zijde van de Opstand, omdat zijn grote concurrent en kwelgeest Middelburg in 1572 regeringsgezind bleef. Vandaar als beloning de stadsrechten. De auteurs vermelden het niet. Wel brengen ze in herinnering dat

Van Deventers losse kaarten van de Zeeuwse steden (inclusief vier Zeeuws-Vlaamse) verloren gingen tijdens de beschieting en stadsbrand van Middelburg op 17 mei 1940.

Sommige plaatsbeschrijvingen zouden door regionale en lokale auteurs anders zijn aangepakt. Bij de kaart van Westkapelle (Westcappel, pagina 268) lezen we bijvoorbeeld: "Tot op de dag van vandaag bleef Westkapelle een onbeduidend plaatsje. Bovendien is het tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig beschadigd en er tijdens de wederopbouw niet mooier op geworden." Dit doet toch te weinig recht aan deze plaats met zijn bijzondere geschiedenis en tot op heden doorwerkende etnografische karakteristiek. Kijk bijvoorbeeld eens naar de later zo legendarische zeewering op de plattegrond, had daar niets over gezegd moeten worden? Anderen, in andere gewesten, hebben mogelijk soortgelijke opmerkingen. Maar bij een project van deze omvang en reikwijdte is een soms snel voorbijwiekend vogelvluchtperspectief waarschijnlijk onvermijdelijk.

Jan Kuipers

Bron

Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 - Schakels tussen verleden en heden* (Bussum/Tielt: Uitgeverij Thoth | Lannoo, 2018), ISBN 978-90-77699-17-1.

Fris en fruitig

Fruitteeltmuseum vernieuwd

Een digitale veilingmeester geeft uitleg over het bieden en aankopen op een veiling.

Het Fruitteeltmuseum in Kapelle is verbouwd en heringericht. De vaste expositie is na 22 jaar, sinds de opening in 1996, compleet vernieuwd, het museumcafé is uitgebreid en in de voortuin is een buitenterras gecreëerd. Op 2 mei heropende burgemeester Huub Hieltjes het vernieuwde interactieve museum.

Vanwege de verbouwing was het museum tussen februari en april gesloten. In die tijd hebben vrijwilligers veel werk verzet en het museum volledig leeggehaald en opnieuw ingericht. Bij binnenkomst oogt het nieuwe Fruitteeltmuseum direct heel ruim en stijlvol: de oude receptiebalie is verdwenen en de hal en het café vormen nu één ruimtelijk geheel. De plafonds, voorheen wit, zijn slijk zwart geschilderd en de muren, eerst groen en geel, zijn stijlvol wit en zwart. Doorgebroken muren maken de diverse ruimtes, voormalige schoollokalen, beter toegankelijk. De nieuwe expositie heeft een frisse, nieuwe kleurstelling gekregen en is opgebouwd rond de thema's Groei, Bloei, Snoei en Oogst. Er is meer aandacht voor mondelinge kennisoverdracht: de mensen uit de fruitteelt vertellen zelf het verhaal. Deze persoonlijke verhalen van de fruittelers uit de regio brengen het museum tot leven. Niet alleen in de museumtuin, maar ook in het museum zelf zijn bomen te zien. Tegen gestileerde kunstbomen zijn interactieve schermen aangebracht met achtergrondinformatie en luisterfragmenten. Door de grootschalige vernieuwingsslag oogt het museum nu veel ruimer, lichter en meer van deze tijd. De oude veilingklok is er nog, maar ze is uitgebreid met een digitale veilingmeester die uitleg geeft over hoe de veiling werkt.

De herinrichting van het Fruitteeltmuseum is tot stand gekomen met ondersteuning van MuseumMakers, een coöperatie van museumprofessionals. Dit bedrijf heeft op vele fronten geadviseerd, bijvoorbeeld over de aanpassing

van de in- en uitgangen. Eén ingang is gesloten en er is een andere uitgang gecreëerd, waardoor een natuurlijke looprichting is ontstaan en ook een bezoek aan de museumtuin in de routing is opgenomen. De museumtuin onder handen nemen is het volgende project; de tweede fase van de herinrichting, die hopelijk volgend jaar met Europese subsidie kan worden gerealiseerd.

De fondsen om de kosten voor de herinrichting te betalen, zijn bijeengebracht door de Stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum, subsidie van de gemeente Kapelle en particuliere giften.

De vernieuwde expositie van het Fruitteeltmuseum oogt fris en modern.

Trots op mijn monument

Eind juni, een mooie zomerdag, een felle blauwe lucht en daarbij een statige stellingmolen. Een monumentaal monument dus. In de ontvangstruimte de *Meuleschure*, wat eigenlijk het molenhuis zou kunnen zijn, ontmoet ik twee trotse bestuursleden van Stichting De Vijf Gebroeders. Deze stichting is de eigenaar van deze prachtige molen in Heinkenszand. Beide Zeeuwen met een prachtige Zeeuwse familienaam zijn bijzonder trots op hun monument.

Bij een kopje koffie heb ik een leuk gesprek met Bas Quist en Wim Vermuë van de stichting. Je merkt dat ze met passie en liefde over hun molen spreken. Ze zijn er vanaf het begin bij geweest. Het begin is in dit geval het jaar 2002. Toen kopte het regionale dagblad: "Behoud van de Heinkenszandse molens dreigt verloren te gaan door gebrek aan belangstelling van de bevolking".

Bas Quist, die op dat ogenblik nog niets met molens heeft, leest het en schiet in actie. Zelf is hij opgegroeid op een monumentale boerderij in Borsele en als kind liep hij wel eens op de molen die naast zijn ouderlijk huis stond. Maar dat hij ooit molenaar zou worden, stond toen nog niet in de sterren geschreven. Het stichtingsbestuur in wording, waaronder Bas, benadert een aantal mensen. Een van hen is Wim Vermuë, die dan net met de VUT is. Ze kennen elkaar wel, maar heel oppervlakkig.

De molen zelf dateert van 1851. Een generatie later in 1884 werd de molen eigendom van de familie Rijk en dat bleef zo ruim honderd jaar tot 1998. In die periode kon de molen al niet meer malen, maar ook draaien was rond de jaren negentig niet meer verantwoord. De molen werd verkocht en de nieuwe eigenaar maakte plannen om de molen om te bouwen als woonruimte, maar dat mocht niet.

Op 11 november 2002 wordt de molen eigendom van de stichting. De naam van de stichting verwijst naar de vroegere naam van de molen. Toch lijkt hier enige verwarring te zijn, want de molen is ook bekend onder de naam 'De drie gebroeders'. Die naam verwijst waarschijnlijk naar de drie zonen van A. Rijk en Johanna Bek, die in de eerste helft van de twintigste eeuw op de molen werkten. In een akte van 1851 wordt de molen echter al verpacht als 'De Vijf Gebroeders', refererend aan de eerste eigenaar Raas en zijn vier broers.

De stichting belooft na aankoop de molen te restaureren en te exploiteren. De toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg stelde een restauratieplan op en de stichting zelf schreef een beleidsplan en een wervingsplan om de nodige subsidies te verwerven. De restauratie werd op 635.000 euro geschat, waarvan de stichting zelf dertig procent moest ophoesten. Beide heren vertellen vol passie

hoe ze daar dankzij vele sponsors zijn in geslaagd. Ze beseffen dat ze dat net nog in een goede periode hebben kunnen realiseren.

In 2004 kon de stichting starten met het opnieuw funderen van de molen. De stichting hield het werk in eigen beheer - Bas en Wim hebben beiden een technische achtergrond - maar ze werkten uiteraard samen met gespecialiseerde firma's. Aan de hand van een fotoboek bekijken we wat er tussen 2004 en 2007 allemaal is gebeurd. Het is de periode van de grote werken. En dat zijn er heel wat, te

beginnen met de funderingswerken en het rechtzetten van de scheefgezakte molen. Daarna volgt het herstel van het metsel- en voegwerk van de molenromp. Alles was

vochtig, de molen moest opgehoogd worden. Beide mannen hebben er een dagtaak aan om de restauratie te begeleiden en zelf de handen uit de mouwen te steken. Soms zijn ze vijf volle dagen per week bij de molen. Ze slagen erin een aantal oude onderdelen te vrijwaren, zoals

“Wat heb je aan een molen zonder molenaar?”

◀ Bas Quist en Wim Vermuë voor 'hun molen', De Vijf Gebroeders in Heinkenszand (foto's Mieke Wijnen Fotografie).

De restauratie van het molenmakerswerk was de laatste fase van de tussen 2004 en 2007 opgeknapte molen.

Ruim honderd jaar was de molen in handen van de familie Rijk. Datering begin 1900 (foto Weenink & Snel N.V., bron: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland).

een aantal balken. Met het behoud van die onderdelen houdt de molen als het ware zijn ziel, de erfgoedwaarde vergroot er alleen maar door. Uit de romp worden de slechtste stukken verwijderd. De stenen die nog goed zijn worden schoongemaakt. Met enkele vrijwilligers bikken ze ruim 5000 stenen voor hergebruik. "Gelukkig gingen er ook 30.000 stuk", vertelt een van de heren. Daarna moeten ook nog alle voegen verwijderd worden. Daar gingen vijf volle weken in zitten. De restauratie van het molenmakerswerk is de laatste fase. In juli 2007 is de restauratie voltooid - 648.000 euro later - en beschikt de stichting en het dorp Heinkenszand weer over een prachtige molen.

Met het restaureren van een molen breng je de molen natuurlijk nog niet weer tot leven. De molen wordt uiteraard gebruikt als achtergrond voor huwelijksreportages, maar dat zorgt er nog niet voor dat de molen ook deel uitmaakt van de gemeenschap. Wat heb je aan een molen zonder molenaar? Ook op dat vlak laat de stichting zich echter niet onbetuigd. Bas Quist besluit zelf de molenaarscursus te volgen om de molen ook te laten draaien en te laten malen. Bas wordt dus vrijwillig molenaar, de molen draait en maalt elke zaterdag, bezoekers zijn welkom.

Op dit ogenblik werken ze met twee vrijwillige molenaars, maar ze zijn niet meer van de jongste en zoeken dus opvolging. Gelukkig zijn er nu ook nog twee jonge molenaars in opleiding. De stichting blijft ambitieus. Om nog meer bij het gemeenschapsleven betrokken te raken, openen ze in 2014 een ontvangstgebouw dat ze onder andere gebruiken voor educatieve doeleinden en verhuur voor bijeenkomsten. Bezoekers kunnen er een kopje koffie drinken. Ook het op de molen gemalen meel wordt er te koop aangeboden. Het aanbod bestaat uit diverse soorten meel, maar ook uit pakketten om bolussen en pannenkoeken te maken.

Ook communicatie met de buitenwereld is belangrijk. Een van de leden zorgt hiervoor. De stichting heeft een website en een facebookpagina. Minstens twee keer per jaar houdt de stichting boerenmarkten. De Nationale Molendag en Open Monumentendag zijn ideale dagen om de molen in de

kijker te plaatsen, maar ook met de jaarlijkse braderie in Heinkenszand is de molen deel van het geheel geworden. Vroeger stopte de braderie aan de rand van het dorp, maar tegenwoordig staan er kraampjes tot aan de molen. Bezoekers kunnen dan de kraampjes bekijken en eindigen bij de molen, waar er koffie, frisdrank en pannenkoeken wachten. Vorig jaar bakten ze 680 pannenkoeken! Op dergelijke evenementen en op de zaterdagen komt er dus wat geld in het laatje. Dat hebben ze hard nodig voor het jaarlijkse onderhoud, dat handenvol geld kost.

De Monumentenwacht inspecteert de molen tweejaarlijks. Het is de gemeente Borssele die de afspraken maakt. De stichting prijst zich gelukkig dat de SCEZ een molenspecialist bij de Monumentenwacht heeft. Ze zijn heel tevreden over de samenwerking. De stichting doet heel veel zelf, maar uiteraard moeten ze rekening houden met monumentale waarden. Dat wil zeggen dat ze niet zomaar iets kunnen veranderen. In dergelijke gevallen adviseert de Monumentenwacht wat er kan en moet gebeuren.

Het gesprek eindigt met een lichte negatieve noot. De stichting is op zoek naar jongere leden. De huidige bestuursleden worden wat ouder. Maar zoals in elke stichting blijkt dit niet zo evident.

Voor ik wegga, krijg ik van Wim nog een privérondeleiding in de molen. De passie en de trots straalt ervan af. Ik laat me onderdompelen in de molenterminologie: de vang, de lui, de licht enzovoort. Ik ken alle onderdelen van de molen omdat ik ooit heel lang geleden een scriptie schreef over de dialectnamen van de molenonderdelen in Vlaanderen. De stichting mag trots zijn op hun werk van de laatste decennia. Heinkenszand heeft er een mooie plek aan overgehouden.

Veronique De Tier

**Bent u ook zo'n trotse monumenteigenaar?
Laat het de redactie weten!**

Dit kan door te mailen naar zeeuuserfgoed@scez.nl.
Uit de inzendingen maakt de redactie een selectie zodat verschillende monumentcategorieën aan bod komen.

Van kerk naar multifunctioneel gebouw

Impressie van de herbestemming van de Cuyperskerk (ontwerp VG Architecten).

De voormalige rooms-katholieke Maria Hemelvaartskerk of Cuyperskerk, genoemd naar de architect Joseph Cuypers, in Sas van Gent wordt gerestaureerd en herbestemd. Het gebouw zal plaats gaan bieden aan een wekelijkse boerenmarkt, flexplekken voor startende ondernemers, een stilteruimte van de parochie en een horecavoorziening. Ook zijn er plannen om er een bankvestiging te openen.

Maria Hemelvaartskerk in Sas van Gent

Opdrachtgever Stichting Cuyperskerk Sas van Gent
Aannemer Leenhouts Oostburg

De driebeukige neogotische kruisbasiliek met fronttoren is in 1891/1892 gebouwd naar een ontwerp van J.Th.J. Cuypers door aannemer C. Mulders uit Raamsdonksveer. De kerk kwam tot stand onder 'bouwpastoor' A.G. Blankers en is de opvolger van de 'kerkschuur' uit 1739 die op hetzelfde terrein, direct naast de huidige, stond. Het bouwwerk is geheel opgetrokken uit rode machinale baksteen en voorzien van banden in gele steen.

Bouwbedrijf Leenhouts is half april 2018 gestart met de restauratie van de kerk.

De werkzaamheden bestaan onder meer uit:

- in- en uitboeten en restaureren van het metsel- en voegwerk
- restaureren van dakkapellen en kapconstructie
- opknappen van metaalconstructie, natuursteen en glas-in-loodvensters
- met nieuw bladgoud voorzien van de torenhaan

ROP-project

Op het restauratieopleidingsproject werken twee leerlingen, een BOL 2-timmerleerling en een BBL 3-metselleerling. Beiden volgen een mbo-opleiding bij Scalda en lopen stage via het samenwerkingsverband Bouwmensen ZuidWest bij het leerbedrijf Leenhouts. De werkzaamheden zijn heel leerzaam voor deze ROP-leerlingen, omdat er veel verschillende onderdelen moeten worden gerestaureerd en er kennis kan worden opgedaan over hoe oude verbindingen zijn gemaakt.

De oplevering van de Cuyperskerk staat gepland voor eind 2018.

Ontwikkelingen Deltawerken
behoeven nieuwe integrale benadering

'Private weelde, publieke armoede'

De Stormvloedkering in de Oosterschelde.

Interview met Marinke Steenhuis over de cultuurhistorische waarde van de Deltawerken. Marinke was keynotespreker op de themamiddag 'Deltawerken en Kustvisie Zeeland', die de SCEZ organiseerde op 27 juni 2018 in het Deltapark Neeltje Jans, gelegen op de Oosterscheldekering tussen Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland.

Wat is je persoonlijke band met de Deltawerken?

Wij hebben onze drie kinderen gekregen in de Rijnmond (Schiedam). Omdat we ook naar 'buiten' wilden, hebben we lange tijd een huisje gehad op Westenschouwen. Gisteren reed ik opnieuw de route over de Deltawerken. Dat is bijna een soort van *sentimental journey* omdat het landschap is verbonden met mijn herinneringen, met de verhalen van toen de kinderen nog klein waren. Daar gaat landschap over. Het gaat over uitzichten, verstillings, geuren, de wind in je haren. Ook de geur van de duinroos bracht me weer helemaal terug.

Waarin schuilen voor jou de belangrijkste waarden van de Deltawerken?

De Deltawerken zijn zo veel meer dan de technische waterwerken waar je ze in eerste instantie mee associeert. De Deltawerken hebben Zeeland de moderne tijd ingeloodst. Niet alleen door dammen en waterwerken, maar ook omdat er een heel programma aan *social engineering* en landschappelijke inrichting aan vast zat. Er moest alleen eerst een ramp gebeuren om het uitgevoerd te krijgen, want de plannen voor de kustverkorting lagen al klaar. Maar na 1953 is er, in een tijd

van een sterke overheid, doorgepaktd. Die integrale aanpak werd mogelijk gemaakt door de Deltawet en een aparte Deltadienst, waarin Rijkswaterstaat en de Rijksdienst voor het Nationale Plan samenwerkten met provincies, waterschappen en (natte) aannemers. Dat is een constructie die in deze neoliberale wereld niet zo eenvoudig meer te organiseren is.

Daarnaast werd de opgave integraal benaderd, waarbij toen al gebruik is gemaakt van cultuurhistorische kaarten. Ook werden landschappelijk waardevolle elementen meegenomen en speelden natuurbescherming en de ontziltiging van de landbouw een rol. Maar ook bejaarden-tehuizen waren deel van de aanpak! Ouderen woonden toentertijd vaak nog bij de familie in, maar je vindt in de archieven terug dat ook de sociaal-culturele kant van hoe mensen leven in één greep in de planvorming is meegenomen. Ook de ecologie was toen al van belang. Deze brede benadering, met oog voor sociale, economische en culturele aspecten van het leven in deze regio, heeft mij ontroerd; ons geheugen is zo kort, we denken zelf altijd de eerste te zijn die iets uitvindt.

Een andere waarde schuilt in het feit dat de Deltawerken

Dr. Marinke Steenhuis (1971) is oprichter en partner van bureau SteenhuisMeurs in Rotterdam. Dit bureau heeft voor het Rijk de cultuurhistorische waarden van de Deltawerken in kaart gebracht en later ook vertaald in een groot publieksboek, *De Deltawerken*, dat in 2016 verscheen. SteenhuisMeurs werkt aan vraagstukken op het gebied van herbestemming, landschap, erfgoed en ruimte, waaronder de Tweede Kamer, dorpen in het Groningse gaswinningsgebied, verschillende wereld-erfgoed dossiers en de verbetering van de Afsluitdijk, de waterkering tussen Noord-Holland en Friesland.

zijn aangelegd in een - zoals wij dat noemen - 'verbeterd systeem'. Men is begonnen met de eenvoudigst te realiseren opgave en vervolgens liepen de werkzaamheden steeds verder op in moeilijkheidsgraad. Dus van de korte Veerse Gatdam naar de Brouwersdam, die een breed zeegat met veel uitsleep moest afdammen. Het proces van de Oosterscheldekering toont ook onze gewijzigde maatschappelijke inzichten ten aanzien van kustverdediging en de balans tussen milieu en natuur en harde ingenieurswerken.

Zouden de Deltawerken ook een monumentale status moeten krijgen?

De Zeelandbrug - formeel geen deltawerk - heeft al een rijksmonumentale status en de Algerakering en Haringvlietdam, beide in Zuid-Holland gelegen, ook. Maar met de zeespiegelstijging en de klimaatopgave waar we voor staan is het niet meer reëel om ze in hun huidige gedaante een status te geven. We weten dat ze allemaal zullen moeten gaan veranderen en deze veranderingen gaan verder dan een nieuwe klep of doorlaat. We staan onherroepelijk voor een nieuwe opgave. Mijn oproep zou zijn: maak van de nieuwe deltawerken - ook al realiseer je ze met tussenpozen - weer net zo'n samenhangend geheel als ze dat in de jaren vijftig en zestig tot begin jaren tachtig van de vorige eeuw hebben gedaan.

Dat is tegenwoordig ingewikkelder, nu er met consortia (aanbestedingen en dergelijke) wordt gewerkt. Het zou voor het proces goed zijn om van tevoren de kernwaarden van de Deltawerken vast te leggen. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de belevingswaarden zoals horizon, open water en de scheiding tussen zout en zoet. Maar het gaat vooral om de specifieke ontwerplogica van elk Deltawerk in zijn landschappelijke context. Ons rapport uit 2014 maakt daar een begin mee. Ook zou geprobeerd moeten worden

de Deltawerken niet als kerstboom te zien en vol te hangen met 'prullaria' als infocentra en bankjes. Hiermee loop je het gevaar de eenvoudige en 'luxe' schoonheid te verliezen.

Behalve de klimaatsverandering, welke andere bedreigingen zie je voor de Deltawerken?

Een ontwikkeling als Brouwerseiland is niet goed. Daar leg je voor altijd de baai mee vol. Ik noem dat 'private weelde, publieke armoede', om collega en landschapsarchitect Dirk Sijmonds aan te halen. Sterker nog: Brouwerseiland *parasiteert* op het bestaande landschap. Die baai en het uitzicht op Scharendijke zijn daarmee letterlijk en figuurlijk ontoegankelijk geworden voor gewone mensen. De ruimtelijkheid die je ervaart in de route met wisselende uitzichten op de Grevelingen en de Noordzeekust verdwijnt dan. Het is een encensering, bijna een theaterstuk, voor de auto. Dat kun je niet 'pakken' in economische waarde, maar wel in belevingswaarde. Als je alleen de economische waarde centraal stelt krijg je een Belgische kust als resultaat en daar word ik verdrietig van. Het lukt de Provincie Zeeland en de Zeeuwse overheden helaas niet om vanuit kernwaarden naar het deltalandschap te kijken. Het project Waterdunen is overigens een voorbeeld van hoe het wel goed kan gaan, want daar wordt een dijkversterking aangegrepen om iets interessants *toe te voegen* aan het landschap. Het ontbreken van een integraal masterplan is dus een grote bedreiging. Nu worden er op ad hoc basis te veel plannen en plannetjes gemaakt en uitgevoerd, zonder achterliggende visie.

Wat is je favoriete deltawerk?

Dat is de Brouwersdam! Daar is heel nauw samengewerkt met de landschapsontwerpers van Staatsbosbeheer. Het unieke van ons kleine land is de enorme diversiteit aan landschappen op een klein oppervlak, van löss (zeer fijnkorrelig dekzand) tot duinen en van keileem tot arme

Beleving van de Deltawerken is goed mogelijk op Deltapark Neeltje Jans, waar ook een van de pijlers van de Oosterscheldekering bezocht kan worden.

zandgronden. Er is geen land ter wereld waar je op zo'n klein oppervlak zo veel verschillende landschapstypen hebt. Op de Brouwersdam is dat ten volle zichtbaar gemaakt in het profiel en de aankleding. Het spannende was dat de ingenieurs in staat waren een brede, lage dam te maken. Waar de Haringvlietdam nog 'old school' is (hoge betonnen werken), ligt de (later aangelegde) Brouwersdam veel 'zachter' in het landschap. Hij buigt ook mee met de eilanden die er al lagen. De 'zoute kant' (langs de Noordzee) heeft een soort 'jongensboekromantiek'. Er is geëxperimenteerd met bitumen en stortstenen en de vegetatie is er op aangepast. Met uitzicht op de zeehonden. De kant aan het Grevelingenmeer heeft een hele andere sfeer met een baai, golven en aangeplant duinstruweel. Deze kant is veel meer op de menselijke en recreatieve schaal gericht. Een bijzonder onderdeel aan deze zoete kant was een ronde parkeerplaats met tribunes waar ook voorstellingen konden worden gegeven. Deze is in het kader van capaciteitsvergroting in één keer weggeschoffeld zonder na te denken over het behoud van de achterliggende waarden. Door het gebrek aan overzicht en regie kunnen dit soort bijzondere elementen zomaar ineens verdwijnen.

Welke kansen zie je voor de recreatieontwikkeling rond de Deltawerken?

Ik ben voor kwalitatief goede recreatie. Niet voor eindeloze huisjesparken. Je moet het ontworpen landschap centraal stellen. Daar komen de toeristen volgens mij ook voor. Het zijn rustzoekers, natuurliefhebbers en kustliefhebbers. Volgens mij heeft Zeeland al veel infrastructuur. De bestaande kust en Deltawerken moeten niet te veel opgeleukt worden met allerlei nieuwe toevoegingen die het landschap verrommelen. Zo is het nieuwe bezoekerscentrum op de Brouwersdam mij een doorn in het oog. Nu staat midden op de zichtlijn een soort bunker waar helemaal niets gebeurt. Waarom is dit gebouw niet lager of in het duin weggewerkt?

Wie zou de regie over de Deltawerken moeten voeren en wat zie je als de grootste uitdaging?

Dat moet je samen afspreken, te beginnen met de drie provincies - Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Brabant - en het Rijk. Deze overheden zouden tenminste kunnen afspreken om een kwaliteitsteam in te stellen, bestaande uit bijvoorbeeld een landschapsarchitect, een waterstater, een ontwerper, een ecooloog en een cultuurhistoricus. Alle bloedgroepen aan tafel, onafhankelijk en met een gemandateerde adviesrol richting bestuurders. Dat kost bijna niets en biedt een faciliteit waar alle gemeenten (en provincies) met ruimtelijke plannen kunnen langskomen om het gesprek over deze plannen aan te gaan. Op dit moment ziet niemand de samenhang van het geheel en de ruimtelijke kwaliteit is nergens geagendeerd. Landschappen hebben echter een veel bredere samenhang. Want wat wil je eigenlijk? Overal hetzelfde, weer een recreatiepark erbij, een extra slagboomje hier en nieuwe parkeerplaats daar? Er komt een dag en dan ben je het kwijt, dan komen de toeristen niet meer. Het is dus van belang om te bepalen vanuit welke kernwaarden we redeneren. Dat zou ik de Deltawerken en omliggende landschappen zo gunnen, omdat je dan over de inhoud met elkaar in gesprek gaat. Waarom lukt het ons niet om opnieuw de verschillende opgaven op de schaal van de hele delta te formuleren en daar een visie op te ontwikkelen? Ofwel: hoe kunnen we de betekenis van het landschap agenderen en hoe kunnen we de verhalen van de ontwikkelingsgeschiedenis vertellen en daaraan waardevolle nieuwe verhalen toevoegen? Door het geven van betekenis aan het landschap gaan mensen ook eigenaarschap over het landschap ervaren. In een wereld waarin het draait om beleving en verhalen (zie *social media*) ligt hier de grootste uitdaging!

David Koren

Archeologisch nieuws

Afb. 1. Uitsnede Dijkenkaart van Zeeland rondom Cadzand. De dijken zijn met zwarte lijnen aangegeven.

Afb. 2. Uitsnede Dijkenkaart omgeving Cadzand, na bewerking. Rode cijfers: dijkcodes bestaande Dijkenkaart. Blauwe cijfers: aanpassingen en aanvullingen voor de digitale kaart.

Project Zeeuwse dijken afgerond

In 2016 begonnen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Provincie Zeeland, de SCEZ en de AWN Vereniging Vrijwilligers in de Archeologie een gezamenlijk project om een digitale kaart (GIS) en een database op te stellen voor de zichtbare en niet meer aanwezige Zeeuwse dijken. Dijkenskundige en AWN-lid Bas Chamuleau bracht als vrijwilliger van de SCEZ door het bestuderen van kaarten, archiefbronnen en literatuur de gegevens bij elkaar. Basis voor het onderzoek vormde de Dijkenkaart van Zeeland, die in gedrukte vorm in secties ter beschikking werd gesteld (afbeelding 1). Omdat het project in 2017 nog niet kon worden afgerond is het nogmaals, opnieuw met financiering van de RCE, verlengd tot 30 juni 2018.

Het resultaat van dit onderzoek wordt enerzijds ondergebracht in een landelijke digitale dijkkaart van de RCE, anderzijds verwerkt in een nieuwe kaartlaag voor de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) van de Provincie Zeeland. De CHS-kaart bevat meer informatie, onder andere over verdwenen dijken (afbeelding 2), die niet in de landelijke kaart is ondergebracht. Het Zeeuwse deel daarvan is uitsluitend gebaseerd op de bestaande dijken op de Dijkenkaart van Zeeland. Het maandenlange monnikenwerk van Bas Chamuleau is grotendeels afgerond, de digitale data zijn grotendeels verwerkt in de beide GIS-systemen. Op een nog te bepalen moment worden de kaarten gepresenteerd en zijn de data beschikbaar voor gebruik in beleid en onderzoek. Informatie daarover volgt.

Vechten tegen de Bierkaai

Nog tot en met 11 november is in Museum Hulst (voorheen Streekmuseum 'De Vier Ambachten') aan de Steenstraat 28 de tentoonstelling 'Vechten tegen de Bierkaai' te zien. Hierin worden archeologische objecten getoond van de opgraving bij het project De Nieuwe Bierkaai (2011). Deze heeft een uniek complex opgeleverd, met talrijke vondsten uit de Gentse oorlogen (vijftiende eeuw), Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en Franse oorlogen (onder meer 1747). Zoals veel militaria: helmen en kurasonderdelen, maar ook

kleinere objecten zoals kruitmaatjes en rapiergevesten. Heel opvallend zijn twee redelijk complete helmen. De eerste is een zogenaamde Cabasset uit eind zestiende, begin zeventiende eeuw. Het is een simpele helm van 21 x 26 centimeter, afgewerkt met rozetvormige klinknagels. Het tweede exemplaar is een vizierhelm uit het midden van de zeventiende eeuw, van eveneens 21 x 26 centimeter. Talrijke kogelgaten vallen op. Voordat deze helm in de Hulster haven belandde is hij verschillende keren geraakt, mogelijk tijdens het befaamde Beleg van Hulst in 1645.

Doorzeeffe vizierhelm uit Hulst, circa 1650.

'Cabasset' uit Hulst, eind zestiende/begin zeventiende eeuw.

Uit Zeeuwse bodem

Kelder- en funderingsresten aan de Sasdijk bij Westdorpe.

Zeeuws-Vlaanderen

Boerderij aan de Sasdijk

Op 31 mei deed de SCEZ archeologische waarnemingen langs de Sasdijk bij Westdorpe, na een vondstmelding van een bakstenen kelder en aardewerkfragmenten door de heer J.A.A. Melaard (omgevingsmanager Tractaatweg BV) en mevrouw N.J.G. de Visser (Edufact/gemeente Terneuzen). De archeologische resten bevinden zich in een gebied waar natuurontwikkeling plaatsvindt. Het was een toevalsvondst: uit vooronderzoek door een archeologisch bedrijf was naar voren gekomen dat er waarschijnlijk geen belangrijke archeologische resten of sporen aanwezig zouden zijn.

De afmetingen van de kelder bedroegen buitenwerks 5,56 bij 2,57 meter. Hij was gemetseld met rode bakstenen met het formaat 25 x 12 x 5,5 centimeter. Binnenwerks waren op hun kant liggende gele ijsselsteentjes zichtbaar, van 17 x 7,5 x 4,5 centimeter. De oriëntatie van de kelder is west-oost. Gezien de aanwezigheid van ijsselsteentjes is een datering in de zeventiende eeuw plausibel, maar het formaat van de bakstenen kan een oudere datering

inhouden. In de kelder zijn dan later, bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw, ijsselsteentjes aangebracht. Naast de kelder was nog een bakstenen fundering aanwezig. De afstand van de fundering tot de kelder bedroeg 4,50 meter. De fundering was zichtbaar over 2,35 meter. Uit sonderingen met een prikstok bleek dat zij zeker 5 meter lang moet zijn. De fundering was gemetseld met rode bakstenen met het formaat 26 x 13 x 5,5 centimeter. Het is aannemelijk dat er meer funderingsresten aanwezig zijn. Ze kunnen worden toegeschreven aan een boerderij. Op oude kaarten is hier echter geen bebouwing uit de nieuwe tijd aanwezig. Ook voor de fundering is een laatmiddeleeuwse of zestiende-eeuwse oorsprong mogelijk. In de omgeving ervan lag een vrij uitgestrekte zone met donkerder zand, met daarin kleine baksteenresten en aardewerk-/steengoedfragmenten. Dit vondstmateriaal komt uit de veertiende-zeventiende eeuw. Waarschijnlijk betreft het een erf dat bij de boerderij hoorde. Na overleg met alle betrokken personen en instanties is besloten de resten in situ te behouden door ze af te dekken met worteldoek en een laag grond.

Crop marks bij Zaamslag

De droogte van afgelopen zomer legde archeologische sporen bloot op de akkers van Watze van der Zee, in de Grote Huissenspolder bij Zaamslag. Deze polder kwam in 1695 tot stand in deels geïnundeerd gebied. Op 9 juli berichtte Omroep Zeeland over de op luchtfoto's zichtbaar geworden sporen van kreken. Daarnaast waren rechte lijnen van oude drainage te zien, alsook 'een vierkant en een duidelijke cirkel in de gewassen'. De cirkel was volgens akkerbouwer Van der Zee een verhoogde plek waar de schapen in natte perioden hun toevlucht zochten. Een

stelberg dus. Volgens SCEZ-archeoloog Robert van Dierendonck zijn de donkere lijnen *crop marks*. Deze merktekens in het gewas ontstaan op plaatsen waar zich meer vocht in de grond bevindt. Vroeger liepen daar inderdaad geulen of grachten, die zijn dichtgeslibd of bij ruilverkaveling dichtgemaakt. Het vierkant duidt volgens Van Dierendonck op een perceel waarop vroeger waarschijnlijk een boerderij stond. Dunnere lijnen en een dikkere wijzen respectievelijk op greppels en een gracht.

Walcheren

Een bulla uit Boudewijnskerke

Patrick de Jongh uit Middelburg meldde bij de SCEZ de vondst van een bul of bulla, een pauselijk zegel van lood. Hij had deze al in de jaren negentig gevonden met een metaaldetector, op het perceel waar tot het eind van de negentiende eeuw de kerk van Boudewijnskerke stond. De bulla is van paus Innocentius IV (1243-1254) en heeft een diameter van 4 centimeter en een dikte van circa 4 millimeter. De hoofden van de apostelen Petrus (rechts) en Paulus (links) zijn erop weergegeven, met erboven het woord SPASPE, een afkorting van Sanctus Paulus Apostulus Sanctus Petrus Episcopus.

Boudewijnskerke wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1247. De kerk zal iets daarvoor zijn gesticht. Daarin bevestigt de bisschop van Utrecht de abdij van Middelburg in het bezit-/patronaatsrecht van een groot aantal kerken. In 1247 wordt de kerk aangeduid als Sint-Niclaaskerk die in de volksmond Boudewijnskerk wordt genoemd. De kerk zal aanvankelijk vernoemd zijn, waarschijnlijk op aandringen van de abdij van Middelburg, naar de heilige waaraan hij was gewijd. Die naam heeft het in de praktijk kennelijk afgelegd tegen vernoeming naar de plaatselijke ambachtshere, die de kerk stichtte. De oorkonde is hoogstwaarschijnlijk in de abdij van Middelburg geredigeerd. Daar hechtte men er blijkbaar aan ook de oorspronkelijke naam te noemen. Omdat die in onbruik was geraakt, is duidelijkheidshalve de naam die iedereen kende toegevoegd.

Het is niet zeker of de bulla in verband staat met de kerkstichting. Normaliter werd bij de stichting van een

Bulla uit Boudewijnskerke (foto P. de Jongh).

parochiekerk de vergunning daartoe niet door de paus maar door de bisschop gegeven, in dit geval die van Utrecht. Daarnaast zijn er veel andere situaties waarbij een parochiekerk of parochiepriester een pauselijke oorkonde kon ontvangen. Bijvoorbeeld wanneer de pastoor vergunning kreeg om meer dan één parochiekerk te bedienen, of wanneer iemand tot priester mocht worden gewijd ondanks onwettige geboorte. Ook een pauselijke uitspraak in geschillen kon aanleiding zijn.

Indien de oorkonde waaraan de bul hing niets te maken had met de stichting van de kerk, kunnen we alleen vaststellen dat hij hoogstwaarschijnlijk in de kerk van Boudewijnskerke werd bewaard. Naar de inhoud ervan kunnen we dan alleen gissen. Aan de bul is niet goed te zien of hij aan een zegelstaart van hennep of aan één van zijde hing. Bij een zijden koord ging het waarschijnlijk om een plechtig stuk, bijvoorbeeld een privilege. Bij een koord van hennep vermoedelijk om een stuk met een meer zakelijk karakter, bijvoorbeeld een opdracht, bevel, vergunning, vrijstelling of verbod. (Met dank aan em. prof. dr. P.A. Henderikx, Veere.)

Onderzoek naar kasteel Zandenburg

Afgelopen voorjaar verrichtte de Walcherse Archeologische Dienst (WAD) samen met de AWN en Karel-Jan Kerckhaert (SCEZ) verkennend onderzoek naar de ligging van het middeleeuwse kasteel Zandenburg bij Veere. Het onderzoek vond plaats vanwege de geplande 3D-animatie in het project 'Veere 3D, een virtuele tijdreis'. Na een eerste sessie met boringen, wat oppervlaktekartering en weerstandmeting volgde een tweede met alleen

weerstandmeting. Die leverde namelijk het duidelijkste beeld op. Vrij zeker is een hoek van het kasteel nu goed in beeld, zodat de plattegrond beter kan worden gereconstrueerd, mede aan de hand van verschillende kaarten en (delen van) de plattegrond uit voorbije eeuwen. Er volgt nog een onderzoek, om een zo betrouwbaar mogelijke reconstructie te genereren voor de 3D-animatiefilm.

Onderzoek op het terrein van Zandenburg (foto WAD).

Opgraving bij vliedberg Vlissingen

Op de locatie van een voormalig schoolgebouw aan de De Kempenaerstraat in Vlissingen-Paauwenburg voerde de Walcherse Archeologische Dienst (WAD) een kleine opgraving uit. Het terrein ligt bij een middeleeuwse vliedberg en in proefsleuven zijn verschillende sporen en vondsten aangetroffen. Op vliedbergen stond doorgaans een mottekasteeltje, waarvan een reconstructie te zien is bij museum Terra Maris bij Westhove. De berg inclusief kasteeltje/toren vormden het opperhof. Tot hetzelfde complex behoorde ook een ne(d)erhof, waarop de boerderij van de ambachtsheer stond. Alleen in tijden van nood trok men zich terug op de berg; het dagelijks leven speelde zich af op de neerhof. Daarom geniet de opgraving van een neerhof extra aandacht bij archeologen.

Hoewel de opgraving nog uitgewerkt moet worden, is duidelijk dat de opgraving niet ter hoogte van de eigenlijke neerhof plaatsvond. Uit de grondsporen kon niet de plattegrond van een groot gebouw worden gereconstrueerd. Wel zijn veel sporen van verschillende (industriële) activiteiten aangetroffen. Opvallend waren veel grote stukken verbrande klei. Dit kunnen resten van huiswanden zijn. Die waren vaak opgebouwd uit vlechtwerk van twijgen en vervolgens dichtgesmeerd met klei. Als een huis afbrandde, bleven stukken verbrande klei over, vaak nog met indrukken van de twijgen. Onze stukken hadden

Opgraving 'in de schaduw' van de vliedberg aan de De Kempenaerstraat (foto WAD).

deze indrukken niet. Daarom is het ook mogelijk dat ze afkomstig zijn van oventjes; voor etenswaren zoals brood, misschien ook voor het bakken van potten. Verschillende kuilen met brandafval en ook diepe kuilen voor het winnen van veen zijn andere blijken van industriële activiteit. De nadere uitwerking zal hopelijk meer licht werpen op de precieze datering van de sporen en biedt misschien ook meer inzicht in de aard van de activiteiten. Duidelijk is, zoals we recent bij veel middeleeuwse opgravingen zien, dat de bewoners van de vindplaats met regelmaat geteisterd zijn door overstromingen en (tijdelijk) het gebied moesten verlaten.

Zuid-Beveland

Wrakhout van de Kaloot

Na een particuliere vondstmelding trok de SCEZ op 5 juni naar De Kaloot bij Borssele. In het strandslib alhier bevond zich een stuk wrakhout. Het fragment bleek 1,25 meter lang, 0,25 meter hoog en 0,15 meter breed. Het bevatte 5 ijzeren pennen van 0,42 meter lang. Aan een zijkant waren op twee plaatsen houten pen-en-gat-verbindingen zichtbaar. Een specialist in scheepsonderdelen bij de Rijksdienst voor

Wrakhout van De Kaloot.

het Cultureel Erfgoed gaf aan dat het inderdaad om een onderdeel van een schip kan gaan: misschien om een deel van een 'wantrust'. Dit is een houten balk die horizontaal uit de huid van een zeilschip steekt om het want (tuigage) aan te bevestigen. Er is besloten om het fragment in situ te laten liggen.

Onderzoek voor het voetlicht

Maritieme archeologie rond Walcheren

De afgelopen tijd kregen de Walcherse archeologen meer en meer te maken met maritieme archeologie. In de vaargeul de Wielingen moest een opgespoelde drempel verwijderd worden. Vanuit de gemeente konden voorwaarden worden gesteld aangaande archeologisch onderzoek. Hetzelfde gold bij het verleggen van elektriciteitskabels, vanaf de windmolenparken vóór de kust naar de centrale bij Borssele.

In beide gevallen gaf bureauonderzoek aan dat rekening moest worden gehouden met historische scheepswrakken, vliegtuigwrakken en andere vondsten uit de beide wereldoorlogen. Bij zo'n bureauonderzoek wordt ook gekeken naar bijvoorbeeld verdronken dorpen en zogenaamde 'oude bodems', waarop Neanderthalers rondgelopen kunnen hebben. Verschillende verdronken dorpen bleken in de buurt van de trajecten te liggen, maar werden door de werken niet bedreigd. Ook in kaart gebrachte oude bodems bleven onberoerd.

Onderzoeksmethoden

Een tweede stap is het zogenaamde verkennend onderzoek 'opwater'. Vanaf een schip worden opnames gemaakt met een *side-scan-sonar*, *multibeam* en magnetometer. Dit levert mooie plaatjes op van verschillende 'contacten'. Twee daarvan lagen in de vaargeul de Wielingen in de bedreigde zone. Zij zijn bij een verkennend onderzoek 'onderwater' onderzocht door middel van een ROV (*remotely operated vehicle*). Eén contact bleek een harde rug van schelpen of klei te zijn. Op het andere is met een gravend schip nader onderzoek verricht: het bleek een oude boei, niet van archeologische waarde.

In het traject van de elektriciteitskabels heeft Tennet eerst geprobeerd elke kabel zo te verleggen, dat geen contacten in het gedrang komen. Dat is goed gelukt, zodat er maar tien contacten overbleven waar nader onderzoek nodig was. Deze zijn in augustus tijdens een verkennend onderzoek 'onderwater' door een ROV opgezocht (volgens het plan op het moment van schrijven van dit artikel).

Wrak bij Oranjemolen

Een onderzoek van geheel andere orde vond plaats in april. Op het strandje bij de Oranjemolen in Vlissingen liggen resten van een houten scheepswrak, begraven onder zand en puin dat in de loop der tijd op het strand is terechtgekomen. Eén keer in de zoveel jaar steken de bovenkanten van spanten van het wrak de kop op. Deze zijn al in 2007 en in 2014 door de archeologen opgemeten. De indruk leefde toen dat het mogelijk om een vrij kleine vissersboot ging, bijvoorbeeld een hoogaars.

Maart jongstleden staken de spanten opnieuw de kop op. Enthousiaste gravers meenden dat dit de kans was om het wrak volledig te onderzoeken. De gemeente kon hier niet in meegaan; er was geen noodzaak en, belangrijker nog, geen geld. De gravers hebben vervolgens een deel van het wrak zelf vrij gegraven, hetgeen stil is gelegd door de gemeente. Vervolgens heeft de gemeente het onderzoeksbureau

Scheepsarcheologisch onderzoek bij de Oranjemolen (foto ADC Maritiem/WAD).

ADC Maritiem opdracht gegeven het vrij gelegde deel te onderzoeken en documenteren.

Voornaamste conclusie is dat het om een groter schip gaat dan aanvankelijk gedacht. Het was ongeveer 20 meter lang en van steviger constructie dan de Zeeuwse vissersschepen van toen. Welk type het wel was, blijft onduidelijk. Meest waarschijnlijk: een galjoot-achtig of brik-achtig schip, typen die vaak als kustvaarder dienden. Helaas bleek het hout niet geschikt voor jaarringdatering. In de buurt van het wrak zijn verschillende kogels gevonden. Ook in het wrak is een kogel aangetroffen. Daarnaast hebben de gravers enkele vondsten uit de Franse tijd gedaan. Het is dus goed mogelijk dat dit schip hoorde bij de oorlogsschade van 1809, toen de Engelsen dagenlang het door de Fransen bezette Vlissingen beschoten.

Bernard Meijlink

ERFGOEDallerlei

De SCEZ kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

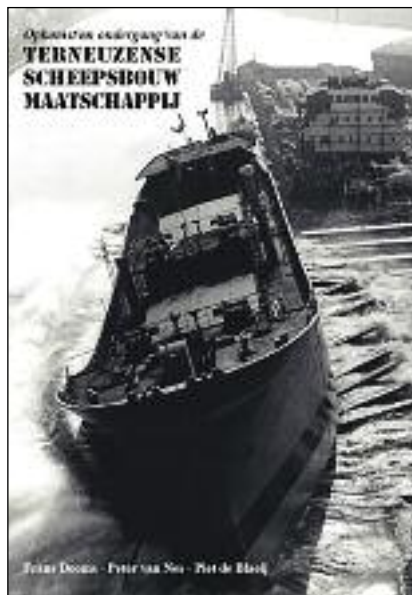
• Boeken en eenmalige uitgaven

Jan van den Boom (samenstelling), **Ed Stikvoort en Marten Hemminga** (eindredactie), *Uit de kunst. Hedendaagse landschapsschilders van Zeeland* (Wilhelminadorp: Stichting Het Zeeuwse Landschap, 2017) 61 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-94-9059206-6. Het boek komt voort uit de rubriek 'Uit de kunst' in het tijdschrift van Het Zeeuwse Landschap, waarin landschapsschilders hun werk lieten zien. De 25 geportretteerde kunstenaars zijn in dit boek gebundeld met afbeeldingen van hun werk. Aan bod komen onder meer Adri Karman, Adri Geelhoed, Jopie Minnaard, Cocky Wattel, Nicole Henderiks, Hetty de Wette, Peter van Nes, Johan van Waes en Christiaan Keulemans. Met een inleiding door Jan van den Boom.

Jan Willem Bosch, met medewerking van **Kees Bos**, et al., *Polders en pleinen van het Landschapspark Borsele* (Heinkenszand: Gemeente Borsele, 2018) 256 pag.; ill., foto's, krt.; ISBN 978-90-71937-61-3. In 1989 begint de gemeente Borsele aan de herinrichting van de dorpspleinen van onder meer Baarland, Borssele en Nieuwdorp. De vernieuwende plannen, waarbij de oorspronkelijke kwaliteiten van de ruimtelijke omgeving werden blootgelegd en geaccentueerd, behalen in 1994 een landelijke derde plaats als officieel voorbeeldplan van de Rijksplanologische Dienst. De waardering leidde bij de gemeente Borsele tot actief ruimtelijk beleid dat zich kenmerkt door veel oog voor de kwaliteit van haar dorpen en dorpskernen. In vier hoofdstukken, rijklijk voorzien van foto's en diverse kaarten, komen aan bod: Landschapspark met een unieke identiteit, Landschapsgeschiedenis van Borsele, Het recente landschap en Het landschap van de dorpen. Met proloog van wethouder Kees Westrate, epiloog van de auteur, register van aardrijkskundige namen, personenregister, noten, bibliografie en fotoverantwoording.

Joke den Engelsens-Dekker, *Terug naar de vijftiger jaren. Herinneringen aan mijn zorgeloze kindertijd aan de Kloetingseweg in Goes* (Rotterdam: Calbona Uitgeverij, 2018) 116 pag.; ill., foto's; ISBN 978-94-9295409-1. De destijds vierjarige schrijfster kwam in 1951 vanuit Middelburg aan de Kloetingseweg in Goes te wonen, waar zij een zeer gelukkige jeugd doorbracht. Die wordt beschreven aan de hand van 29 thematisch ingevulde korte hoofdstukken over onder meer het huis, de step, kleuterschool en lagere school, kerstfeest, de postbode, de watersnoodramp, kastanjes zoeken, brandnetels, boodschappen doen, vliegeren, een nieuwe fiets, heerlijke zomers en andere gebeurtenissen.

Frans Dooms, Peter van Nes, Piet de Blaeij (redactie), *Opkomst en ondergang van de Terneuzense Scheepsbouw Maatschappij* (Terneuzen: Heemkundige Vereniging Terneuzen, 2018) 200 pag.; ill., foto's, tek., tab.; ISBN 978-90-803614-5-4. Deze uitgave kwam tot stand door de Heemkundige Vereniging Terneuzen. De Terneuzense Scheepsbouw Maatschappij (TSM), waar meer dan duizend mensen hun brood verdienden, was meer dan vijftig jaar een begrip in Zeeuws-Vlaanderen. De auteurs, waarvan twee oud-werknemers, vertellen in acht hoofdstukken het verhaal van de werf die in 1979 haar deuren sloot. Aan bod komen onder meer het ontstaan van TSM in 1924, de werf tijdens de Tweede Wereldoorlog, de uitbouw en bloeiperiode tot circa 1963, de neergang en faillietverklaring van de werf in 1979 en de Werf Hansweert als onderdeel van TSM. Het laatste hoofdstuk bevat tal van anekdotische verhalen over de werf. Bevat overzichtslijsten van TSM-commissarissen, belangrijke reparaties, nieuwbouwschepen en bouwnummers, personeel, materieel en bouwvergunningen en een verklarende woordenlijst en een literatuur- en bronverantwoording.

Willem van der Ham, Eric Berkers, Paul Brusse, et al., *Modern wereldwonder. Geschiedenis van de Deltawerken* (Amsterdam: Boom, 2018) 446 pag.; ill., foto's, krt., tek.; ISBN 978-94-244-2373-6.

Publicatie over de Deltawerken in al hun facetten, samengesteld uit bijdragen van diverse auteurs. Bert Toussaint schreef de inleiding en de epiloog (de toekomstige Delta) op deze studie. Van Willem van der Ham zijn er bijdragen over veiligheid (de uitvoering van het Deltaplan), de ruimtelijke ordening en de vormgeving en inrichting van het Deltalandschap en de beeldvorming (of de Deltawerken als nationaal icoon). Alex van Heezik heeft het over de waterhuishouding en de ecologie van het systeem, Eric Berkers beschouwt de innovaties die in de vele projecten werden toegepast. Paul Brusse bekijkt de economische effecten van de Deltawerken op de ontwikkeling van de regio en Hans Buitter de ontwikkeling van het toerisme door de Deltawerken. Bevat eindnoten, literatuurlijst, illustratieverantwoording en register op persoons- en plaatsnamen.

Katie Heyning, *Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw* (Zwolle: WBOOKS, 2018) 96 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-94-6268264-4. Hoeveel prenten, tekeningen en schilderijen bezaten de Zeeuwen rond 1650? Welke onderwerpen waren populair en waar werden de schilderijen opgehangen? Welke meesters werden in Zeeland gewaardeerd? Heyning laat schilderijen zien uit de Goedaert-collectie van Birgitte en Kees Beaart en de museale collectie van het Stadhuismuseum Zierikzee. Deze collecties vormden tevens de basis voor de tentoonstelling 'Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw' in het Stadhuismuseum Zierikzee. Na een inleiding over het leven en het werk van Johannes Goedaert volgen drie hoofdstukken over de Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw, de kunst en kunstenaars in Zierikzee en de Goedaert-collectie, alle rijklijk voorzien van illustraties van de beschreven werken. Met noten, literatuurlijst en een lijst van tentoongestelde tekeningen en schilderijen van onder meer Francois Ryckhals, Pieter Borselaer, Dirck van Delen, Adriaen van de Venne en Abraham Blommaert.

Jan de Jonge (foto's), **Cees Maas** (tekst), *Aan de keukentafel. Binnenkijken in Westkapelle. 110 inwoners geportretteerd aan de keukentafel* (Westkapelle: Jan de Jonge Fotografie, 2018) 227 pag.; ill., foto's; ISBN 978-90-828313-0-6. Fotoboek met de weerslag van ruim één jaar fotograferen in de huiselijke intimiteit van de keuken in Westkapelle. Ruim honderd Westkapellenaren en hun gezin werden gefotografeerd op de plek waar ze zich in huis het meest thuis voelden: aan de keukentafel.

Jan J.B. Kuipers, met medewerking van **Ad Tramper**, et al., *WesterSchelde. Portret van een open zeearm* (Kloetinge: Uitgeverij de Grootte Roeibaerse, 2018) 192 pag.; ill., foto's, tek., krt.; ISBN 978-90-811356-9-6. De bron van de (Wester)Schelde ligt in de Noord-Franse gemeente Gouy. Via talrijke gehuchtjes en dorpjes meandert deze rivier langs Antwerpen, om daarna in een kilometersbrede zeearm in de Noordzee uit te monden. De auteur beschrijft in zes hoofdstukken met korte paragrafen een groot aantal aspecten van deze rivier: het ontstaan van de rivierarm tot 1404, het economische belang van de rivier voor de aangrenzende regio's, de rivier als poort naar de wereld, dammen, kanalen en oorlogsgeweld, bescherming, industrialisering en milieubewustzijn en flora en fauna. Het boek sluit af met een

tiental kleine bijdragen over onder meer streekgerechten. De vele foto's, opgenomen in fotokaternen en ingedeeld op onderwerp, zijn afkomstig van de fotografen Theo Spinnewijn, Fabiola Gies, Ronald van 't Hul en anderen. De illustraties zijn van de hand van Jan Willem Hament. Bevat bron- en fotoverantwoording.

Anya Marinissen, Perry Moree, Zeeuws dozijn. *Portretten van sterke vrouwen* (Middelburg: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland, 2018) 35 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-90-72151-46-9. Uitgave in verband met de ingebruikname van de bestuurskamer van de ZB, die voorzien is van de portretten van twaalf Zeeuwse vrouwen. Na een voorwoord van de samenstellers volgt een inleiding door Els Kloek, samensteller van het *Vrouwenlexicon*. Hierna volgen twaalf korte biografieën van de geportretteerde vrouwen: Henriëtte van der Meij, Bertha Ogterop, Mathilde Berdenis van Berlekom, Marie Tak van Poortvliet, Elisabeth Boddaert, Neeltje Lokerse, Mies Elout-Drabbe, Jacoba van Heemskerck, Rika Ghijsen, Engelina Johanna van den Broecke-de Man, Francien de Zeeuw en Mathilde Willink.

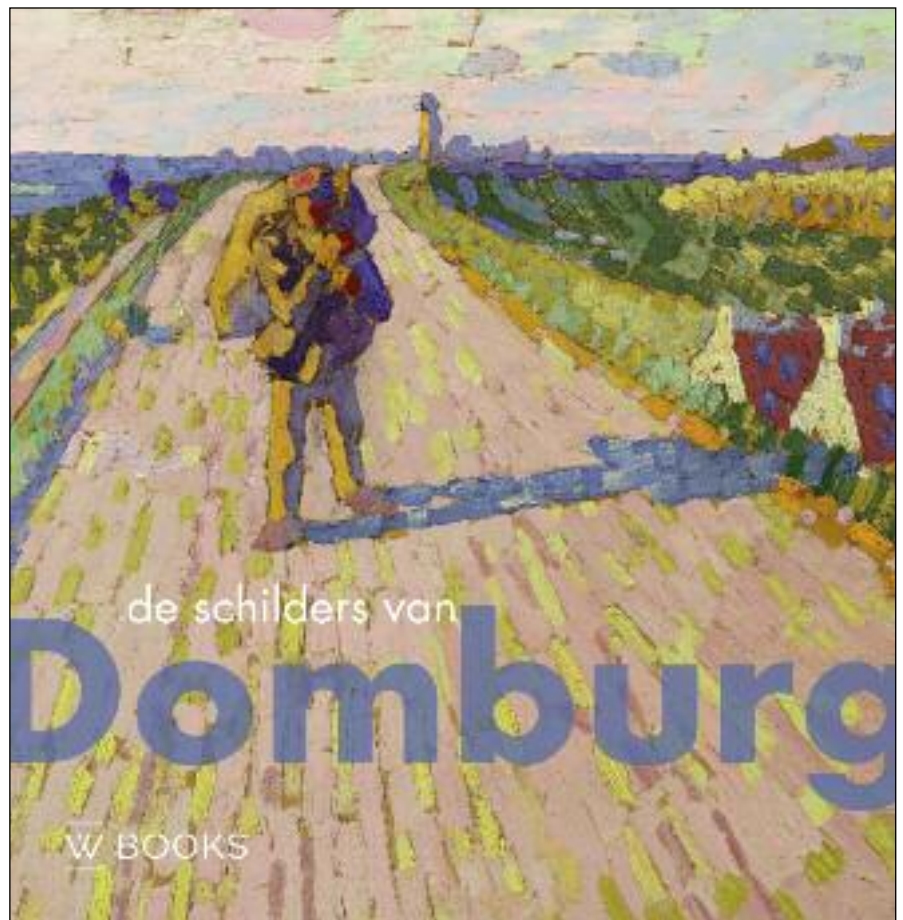

Martijn Sargentini, et al, *Koersen over kasseien & kiezelstenen in Nederland* (Houten: Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv, 2018) 214 pag.; foto's, krt.; ISBN 978-90-00-35619-5. Over kasseiwegen en stoffige paden met kiezels wordt al meer dan honderd jaar gefietst. Geïnspireerd door een anekdote van oud-wielrenner Hennie Kuiper en nieuwsgierig naar de verhalen, trucs en geheimen van andere wielrenners, is Sargentini in gesprek gegaan met profrenners, parcoursbouwers, gepensioneerde sportfotografen, journalisten, café-eigenaren en vele anderen. Een oproep in het tijdschrift *Fiets* leverde een stroom van reacties op over (verstopte) kasseiwegen in heel Nederland. In Zeeuws-Vlaanderen zijn er hiervan tussen de oneindige akkers nog circa tien te vinden, waarvan de Timmermansweg/Smokkelweg in de Clarapolder bij Pyramide zonder twijfel de eretitel 'zwaarste strook van Nederland' draagt. De auteur heeft voor dit boek alle uithoeken van Nederland bezocht en de meest uitdagende fietsroutes op de kaart gezet en de stroken ook zelf gefietst.

Bevat voorwoord, dankwoord en verantwoording door de auteur en met bron- en fotoverantwoording.

Karlijn de Splenter, Corinne Lecluyse, Peter van Hanegem, WeitjeRock 10 (IJzendijke: www.weitjerock.com, 2018) 156 pag.; ill., foto's. Foto-impressie van tien edities WeitjeRock. Het muziek- en cultuurfestival WeitjeRock in IJzendijke ontstond eind jaren negentig van de vorige eeuw als reactie op de verhuizing van het grote Belgische festival Torhout-Werchter. Meer dan eens stond het voortbestaan op losse schroeven en werd het festival jarenlang niet georganiseerd, maar in 2017 was het tijd voor de jubileumeditie. Er is een overzicht met cijfers en feiten over de line-up in de jaren 1999-2003 en 2013-2017 en beschrijvingen van de organisatie van het festival van edities, alle tien ruim voorzien van fotomateriaal. Na een (illegaal) begin met 125 toeschouwers, verwelkomde de tiende editie van het festival 3.300 bezoekers. Hoog tijd om daar een boek over te schrijven, vonden de samenstellers.

Ellen de Vriend, *De Tien van Renesse Een eiland in oorlogstijd* (Uithoorn: Karakter Uitgevers, 2018) 255 pag.; ill., foto's; ISBN 978-90-452-1527-3. Aan de hand van getuigenverhoren, archivalia en gesprekken met nabestaanden beschrijft de auteur de gebeurtenissen rondom de executie van de 'Tien van Renesse' in december 1944. Deze tien verzetsmensen wilden oversteken naar het bevrijde Noord-Beveland maar werden opgepakt, waarna de doodstraf en andere scherpe represailles volgden. De schrijver vertelt dit op narratieve wijze. Doordat feit en fictie ineenvloeden is er zowel sprake van een romanvorm als van een journalistiek verslag. In vijftien hoofdstukken worden betrokken personen en hun leven voor het voetlicht gebracht, waarbij onder meer de crisisjaren, het verzet, de inundatie van 1944, de oversteek naar de Bevelanden, de berechting, executie en nasleep daarvan aan bod komen. Bevat een middenkatern met fotopagina's, een nawoord over de totstandkoming van het boek, een lijst met in het verhaal voorkomende personen en een summieri bronnenlijst.

Francisca van Vloten, *De schilders van Domburg* (Zwolle: WBOOKS, 2018) 263 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-94-6258260-6. Van oudsher hebben kunstenaars over Walcheren getrokken op zoek naar de natuur en het bijzondere licht. Domburg, waar binnen- en buitenlandse kunstenaars vooral in de belle époque op afkwamen, was daarin het centrum en maakten het tot een kunstenaarskolonie. Dat eindigde met de Eerste Wereldoorlog. Na een voorwoord en inleiding over het ontstaan van Domburg als badplaats en daarna als kunstenaarskolonie, volgen thematische

hoofdstukken waarin schilderijen over de volgende onderwerpen aan bod komen: zee en duinen, de manteling, land en dorp, eilanders, badgasten, stillevens en late grafiek. Naast het bekende werk van Mondriaan, Toorop en Heyse laat de auteur in dit boek vooral een groot aantal reproducties van schilderijen zien die in eerdere werken niet altijd werden getoond, zoals werk van Marie Evers-Keg, Paul Cézanne, Henri van de Velde, Lesser Ury en Johan ten Klooster. Bevat een index van beeldende kunstenaars en literatuurlijst.

• Tijdschriften

In het *Bulletin Stichting Oude Zeeuwse Kerken* (april 2018) bijt G. van Breugel de spits af met '1484 of het Raadsel van Zierikzee'. Wat eerst voor een echtpaar op een grafsteenfragment gehouden werd, blijkt bij nader onderzoek een afbeelding van twee mannen te zijn. Het gaat om de zwagers Anthonys van Bruelis en Jan van Zuidland. De auteur verklaart de afbeeldingen, wapens en inscripties op het grafsteenfragment. G.J. Lepoeter schrijft 'Een Koptisch-Orthodoxe kerk in Zeeland', gevestigd in Kapelle. De Koptisch-Orthodoxe Kerk is een van de oudste christelijke kerken in de wereld. In Nederland zijn uitgeweken leden - voornamelijk uit Egypte - verenigd in parochies, behorend bij het in 2013 in Amsterdam gestichte bisdom. Lepoeter beschrijft het ontstaan en de geschiedenis van de Kerk, de Koptische tijdrekening en alles over iconen. Hij gaat ook uitgebreid in op de vestiging van de Koptische kerk in Kapelle, in het overbodig geworden kerkgebouw van de Gereformeerde Kerk. H. Uil behandelt de geschiedenis en de nieuwbouw van de hervormde kerk in Zonnemaire. De bouw verliep voorspoedig, alleen over de toren ontstond nogal wat geharrewar, onder andere over de financiering. Toch werd op alle punten overeenstemming bereikt en de kerk werd in 1868 in gebruik genomen. Het is een voorbeeld van de kerkbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw, in neoclassicistische stijl.

Wij van Zeeland, kwartaalblad van de Nederlandse Genealogische Vereniging (2018, 1), biedt weer nieuws uit de regio's: van Schouwen-Duiveland is dat de kwartierstaat van Leendert Jozias Kooijman, samengesteld door W. de Groen. A. Prins vertelt over de eerste auto's in de straat, zoals een Renault 4, een Citroën 2CV - de 'lelijke eend' - en een prachtige Chevrolet Impala. Wat een belevenis in 1959! T.G. Hooffman schrijft een vervolg op het stuk over Hooffman & Buerman uit Aardenburg. In de rubriek 'Voorouders komen tot leven' brengt J. Midavaine nieuws over Thomas Cunningham (1554-1623), de eerste uit dit geslacht die zich in Veere vestigde. In het tweede nummer 2018 van *Wij van Zeeland* het vervolg op de kwartierstaat van Leendert Jozias Kooijman. K. Kasse presenteert een parenteel van Nicolaas van Bemden over de eerste drie generaties Van Bemden die op Tholen woonden en A. Prins verrast ons op wetenswaardigheden uit het stamboomboek van Hennie: de oorsprong van de naam Prins, het bezoek van hartelijke tante Grietje en haar verhalen over vroeger.

• Heem- en oudheidkundige bladen

Stad en Lande van de Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland (juni 2018) is een themanummer over transport en verkeer op het eiland. W. en A.M. de Vrieze vertellen dat tot ver in de negentiende eeuw veel vrachtverkeer over de Schouwse binnenwaterwegen plaatsvond met puntige houten schuiten. De wegen waren meestal nog onverhard en stonden 's winters vaak onder water. De verschillende vaarroutes, de soorten schepjes en de pleisterplaatsen worden genoemd. Over de opkomst en ondergang van het vliegveld Haamstede gaat het artikel van

J. Steenhof de Jong. De KLM is in 1931 een lijndienst begonnen op Rotterdam-Waalhaven, die een succes werd. Na de Tweede Wereldoorlog wilde de gemeente graag het vliegveld herstellen en opnieuw in gebruik nemen. Tijdens het plannen maken trok de KLM zich terug uit de binnenlandse luchtvaart en gingen de plannen in de ijskast. Na de Ramp van 1953 ontstonden er te veel moeilijkheden bij de herstelwerkzaamheden van het vliegveld en uiteindelijk werd de hele onderneming afgeblazen. In de rubriek 'Uut de pepieren' gaat het over een reisverslag van de ambachtsvrouw van Oosterland, Susanna Maria Lonque, die in 1752 een reis van drie weken maakte, uitzonderlijk voor een vrouw in die tijd. J. de Jonge schrijft over de ongeveer honderd stoomboten in Zeeland in de periode 1858-1880.

Sint Philipsland

De *Cronicke van den Lande van Philippusland* (maart 2018) hangt van herinneringen aan elkaar. J. Stouten vertelt over zijn levensloop bij de Koninklijke Luchtmacht in Indonesië, maar vooral over het bezoek dat hem later in 1990 nog eens terugbracht naar veel bekende plaatsen daar. W. Overbeek maakte als jongetje het bombardement op de Waalhaven in Rotterdam mee en herinnert zich nog veel over die gevaarlijke dagen. Ook het stuk van M.M. Vermeij-Filius gaat over herinneringen, en wel over de omgeving van de haven van Sint Philipsland in de jaren dertig van de vorige eeuw. Daarna lezen we hoe de familie Van Driel opgroeiende in Anna Jacobapolder en Oud-Vossemeer, veelal in de timmermanswerkplaats van vader Van Driel. Een deel van het erfgoed van de familie wordt nu bewaard in de molen van Sint Philipsland. Ook J. Mol schrijft over herinneringen, over zijn familie oom Kees de groenteboer en diens gezin. Verder in het tijdschrift wetenswaardigheden over Kommer Quist, een bekende Fliplander, en over de travalie aan de Oostdijk, die gelukkig na restauratie in de originele staat is teruggebracht. De politiek krijgt veel aandacht in het artikel 'Partij Voor Algemene Belangen (PVAB) die van 1962 tot 1994 moest opboksen tegen een in hun ogen conservatief, onverdraagzaam gemeentebestuur. D.J. van Dalen maakt in gedachten een wandeling door de polder en houdt zich dan onder andere bezig met klimaatveranderingen en de natuur .

Zeeuws-Vlaanderen

Tijdschrift, Bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen (2018, 2) geeft de beknopte versie van het thesisonderzoek van D. de Ruijscher: 'Coxyde of Beniardskerke'. De auteur behandelt de ontstaansgeschiedenis, het waterbeheer en het wegenstelsel, de haven, kerk en het kasteel en als laatste de ondergang van Coxyde door oorlogshandelingen en natuurgeweld. J. de Smet schrijft over de buurtschap de Akkerput, tussen Zuidzande en Nieuwvliet. Hij vertelt over het vroegere dorpsleven en wat daarvan over is: nog maar enkele boerderijen, de oude huizen zijn verbouwd tot recreatiewoningen. In voorgaande nummers van *Tijdschrift* verschenen vier artikelen over de Scheldekwestie. In dit nummer gaan S. Witgeest en M. Zwartkruis in op de moeilijke onderhandelingen over een nieuw verdrag in 1920. De bevaarbaarheid van de Westerschelde werd een essentieel element van de overeenkomst. Grote onenigheid ontstond over de Wielingen, de enige geul die geschikt is voor modern scheepvaartverkeer. Zowel België als Nederland wilde

zeggenschap over deze toegang tot de Westerschelde. In 1919 tijdens een bijeenkomst van Belgische en Nederlandse afgevaardigden in Parijs ging het mis, maar in 1920 lag er eindelijk een verbeterd concept, dat echter ook niet doorging vanwege de kwestie de Wielingen. Na heel veel strubbelingen en onenigheid werden de onderhandelingen in 1924 hervat, maar struikelblokken bleven dwarszitten.

In het *Bulletin van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (2018, 2) komen eerst de huishoudelijke mededelingen en nieuws van de werkgroepen aan bod. M. Buise geeft daarna een samenvatting van het boekje *Levensschets van Cornelius Rekenarius Hulstensis (1562-1603)*, drukker en schoolmeester te Gent, daarna conrector in Dordrecht en van 1595 tot zijn dood rector te Amsterdam. Het boekje verscheen in 2017, geschreven door H. van de Venne. Naast de samenvatting geeft Buise de resultaten van nader onderzoek in de gemeentearchieven van Axel en Hulst.

De *Nieuwsbrief van de Heemkundige Vereniging Terneuzen* (juni 2018) opent met 'Grensgeschiedenis van Zaamslag' door P.W. Stuij. De auteur begint op het tijdstip dat het voormalige Generaliteitsgebied Staats-Vlaanderen na de Franse periode (1795-1814) werd toegewezen aan Zeeland op 20 juli 1814. De districtscommissaris te Axel wordt in 1816 gevraagd de 'limieten en scheipalen' van de gemeente te beschrijven plus de eventuele veranderingen tijdens het Franse bestuur. Stuij neemt de lezers mee langs alle grenzen van de gemeente en laat veranderingen door inpolderingen en samenvoegingen zien. J. van Houdt behandelt de geschiedenis van de openbare school te Othene, in de gemeente Zaamslag. Het idee om een openbare school te stichten werd geboren in 1876, maar door het gemeentebestuur van Zaamslag afgewezen. De Raad van State zorgde in 1880 toch voor de goedkeuring en in 1882 werd de nieuwe school feestelijk geopend. Het onderwijzend personeel, de feestelijkheden bij de opening en verdere wederwaardigheden van de school krijgen aandacht van de auteur. In 1934 viel het doek voor de openbare school in Othene. De gemeenteraad die eerst zo tegen de oprichting was, deed nog een poging de sluiting tegen te houden, maar tevergeefs.

Meldpunt voor Bodemvondsten

Stel, u doet een archeologische vondst in uw tuin, op het strand, in een bouwput of op een aardappelveld. De Erfgoedwet schrijft voor dat u dit moet melden. In Zeeland doet u dat bij de SCEZ. De SCEZ registreert uw ontdekking en slaat de informatie op in het Zeeuws Archeologisch Archief. De vondst blijft uw eigendom, tenzij u deze wilt afstaan. Meer informatie op:

www.scez.nl/vondstmelden

Schouwen-Duiveland

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar. De uitgave informeert over het materieel en immaterieel erfgoed in Zeeland. De activiteiten van de SCEZ worden mede mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Saskia Buitenkamp, Marinus van Dintel, Jan Kuipers, Veronique De Tier en Janneke de Wit

Eindredactie Saskia Buitenkamp, Jeanine Dekker, Marinus van Dintel, Jan Kuipers en Veronique De Tier

Foto's SCEZ, tenzij anders vermeld

Auteursrecht

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij de SCEZ; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van de SCEZ en de rechthebbende(n). De SCEZ streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. De SCEZ kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
Postbus 49 4330 AA Middelburg
Bezoekadres Het Schuitvlot, Looierssingel 2
T +31 (0)118-670870 | E info@scez.nl
Twitter SCEZ @erfgoedzeeland | www.scez.nl

Contact redactie en administratie

Reacties en adreswijzigingen bij voorkeur digitaal via zeeuuserfgoed@scez.nl of via postbus 49, 4330 AA Middelburg o.v.v. *Zeeuws Erfgoed*.

Opmaak decreet, Ramon de Nennie, Middelburg

Druk Meulenberg, Middelburg

Aan dit nummer droegen bij

John Akkermans, Joost van den Berg, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Marinus van Dintel, Johan Francke, Peter Henderikx, Hans Jongepier, David Koren, Jan Kuipers, Bernard Meijlink, Wim Scholten, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking en Janneke de Wit

ISSN 2352-4766

Losse verkoopprijs € 5,00 (alleen aan balie SCEZ)

De SCEZ staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Ons werk staat niet op zichzelf. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg.

Donateurs van de SCEZ ondersteunen het erfgoed in Zeeland. Dat kan al voor 15 euro per jaar.

Meer weten? Kijk op www.scez.nl/donateur

Veerstoep bij Nieuw Abeele

Een zomerse dag bij de veerstoep van Nieuw Abeele. Vanaf dit punt wacht de toeschouwer een fraai uitzicht over het Kanaal door Walcheren, met een lijnenspel van abelen die het oog leiden - via de rijzige toren van het Delta-hoofdkantoor - naar de Lange Jan in Middelburg. Ooit een druk overzetveer, waar voetgangers, paarden, vee en klein materieel naar de overkant werden overgezet. Afgesneden van werk en familie door de aanleg van het Kanaal door Walcheren (1868-1870), waren veel inwoners van Nieuw Abeele aangewezen op dit veer: landarbeiders maakten de oversteek om de landerijen aan de overzijde van het kanaal te bewerken en veel plaatselijke bewoners om een bezoek te brengen aan de speel- en theetuin van café Bellevue in Groot Abeele. Tegenwoordig herinnert weinig meer aan het veer: de veerboten varen niet meer en de pontwachterswoning en luidbel zijn verdwenen. Wie echter de moeite neemt om bij de nabijgelegen rode bank te stoppen, zal al snel de veerstoep in het vizier krijgen. Opvallend is het onderste gedeelte van de veerstoep: de oorspronkelijke kasseien van dit, grotendeels in het water gelegen gedeelte lijken aan de asfaltstroom van de moderne tijd te zijn ontkomen... als om de oplettende toeschouwer een klein stukje van het geheim prijs te geven.

Kasseien veerstoep bij Nieuw Abeele.

MONUMENTaal

